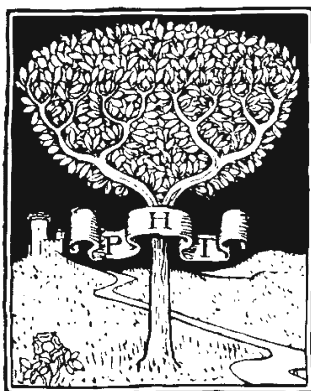

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT

2020:2 ♡ Årgång 116

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT

Redaktör
Hanna Enefalk

Utgiven av Personhistoriska samfundet

2020:2

Personhistorisk tidskrift

Personhistorisk tidskrift utges med stöd av Patriotiska Sällskapet, Åke Wibergs stiftelse och Klas de Vylders fond.

ANSVARIG UTGIVARE

Personhistoriska samfundet genom redaktör Hanna Enefalk

KONTAKT

www.personhistoriskasamfundet.org

Redaktör: red@personhistoriskasamfundet.se, postadress: Hanna Enefalk, Institutionen för samhälls- och kulturvetenskap, Karlstads universitet, 651 88 Karlstad

Förfrågan om äldre nummer av PHT: info@personhistoriskasamfundet.se

Medlems- och prenumerantregister samt distribution: pht@personhistoriskasamfundet.se

Medlemsavgiften är 250 kr/år och betalas till plusgiro 2538-7 eller bankgiro 245-1714.

Avisering av medlemsavgift sker under våren. Prenumerationsavgiften för institutioner i hela världen är 250 kr plus porto.

GRAFISK FORM OCH ORIGINAL

Mia Ahlborg Milwertz, Stockholm

TRYCK

BrandFactory AB, Stockholm i november 2020.

Personhistorisk tidskrift välkomnar personhistoriskt relevanta artiklar av god vetenskaplig kvalitet, dock inte texter av renodlat genealogisk karaktär. Tidskriften tillämpar peer review. Manus levereras som redigerbara digitala filer till redaktören. Ev. illustrationer bör bestå av fritt tillgängligt material, eftersom tidskriften bara i undantagsfall kan betala för upphovsrätt. I de fall en författare vill använda upphovsrättsskyddat material åligger det honom eller henne att undersöka vem som innehar rättigheterna och kontakta denne. Honorar för medverkan utbetalas inte, men författare till artiklar erhåller kostnadsfritt tre exemplar av det nummer där deras bidrag publiceras. Recensenter erhåller på motsvarande sätt två exemplar. Tidskriften tar även emot recensionsexemplar av nyutkommen litteratur. Dessa skickas till redaktören på postadressen ovan.

Från redaktören

Hösten är här och med den ett färskt nummer av *Personhistorisk tidskrift*. Jag hoppas tidskriften kan lysa upp tillvaron för dig som börjar få nog av tillvaron inom hemmets fyra väggar! I skrivande stund rekommenderas alla att hålla fysiskt avstånd till sina medmänniskor, och många av *PHT*'s läsare har vid det här laget begränsat sina sociala kontakter i över ett halvår. Personhistoriska samfundets höstmöte är inställt, och årsmötet har hållits utan sedvanligt föredrag och samkväm.

Våra skribenter har dock inte låtit sig nedslås av pandemin, snarare tvärtom. Tidskriften har fått in en mängd spännande artiklar, essäer och recensioner.

I det här numret kretsar de inledande artiklarna kring temat politik. Fia Sundevall skriver om Svenska kvinnoförbundet för fosterlandets försvar, som samlade in kolossala summor till krigsmakten kring sekelskiftet 1900 – samtidigt som de energiskt hävdade att kvinnor inte bör ägna sig åt politik. Erik Wängmar presenterar å sin sida en personlighet som aldrig tycks ha ifrågasatt sin lämplighet som politiker: bondeförbundaren Hjalmar Svensson i Grönvik, ”mångsysslande förtroendeman under fem årtionden”. I den tredje artikeln byter vi tema. Martin Ericsson ger ett svar på frågan vad som hände med Statens institut för rasbiologi efter att dess kända – eller till och med ökända – grundare Herman Lundborg trätt tillbaka. Hur såg efterträdaren Gunnar Dahlberg på rasbegreppet?

Numrets essä- och recensionsavdelning är denna gång lite slankare för att ge plats åt fler artiklar, men innehåller som vanligt en brokig flora av personhistoria. Trevlig läsning – och tänk på att det bara är en dryg månad kvar innan det blir ljusare!

Hanna Enefalk

Innehåll

Artiklar

<i>Fia Sundevall</i>	Försvarsfinansiärer utan anspråk på rösträtt: Svenska kvinnoföreningen för fosterlandets försvar under åren 1883–1920	87
<i>Erik Wängmar</i>	Mångsysslande förtroendemän under fem årtionden: En studie om Hjalmar Svensson i Grönvik (1881–1966)	121
<i>Martin Ericsson</i>	”Vi måste ha ett namn på dessa skillnader.” Rasbiologen Gunnar Dahlberg och rasbegreppet	155

Recensioner

<i>Ulf Hamilton</i>	Ingrid Carlberg: <i>Nobel: Den gåtfulle Alfred, hans värld och hans pris</i>	173
<i>Anthony Ceylan</i>	Dick Harrison: <i>Mordet på Gustav III</i>	176

Essäer och nyheter

<i>Bo G Hall</i>	Årets biografier: En sammanfattning	180
------------------	-------------------------------------	-----

Medverkande i detta nummer	182
-----------------------------------	-----

Personregister	183
-----------------------	-----

Försvarsfinansiärer utan anspråk på rösträtt: Svenska kvinnoföreningen för fosterlandets försvar under åren 1883–1920

Av Fia Sundevall

et var en anseelig summa pengar som en grupp kvinnor överlämnade till Lantförsvarsdepartementet i oktober 1889. Föreningen de representerade hade på kort tid samlat in 24 000 kronor för förstärkning av Karlsborgs fästning, ett belopp som motsvarade närmare 1,7 miljoner i 2020 års penningvärde mätt med konsumentprisindex. Under de närmast följande åren överräckte kvinnoföreningen fler bidrag till samma ändamål och när totalsumman nått 100 000 kronor vände de istället blicken mot Bodens fästning – och samlade in ytterligare 134 000.¹

Föreningen hette Svenska kvinnoföreningen för fosterlandets försvar (SKFF) och var inte unik i sin verksamhetsinriktning. Tvärtom utgjorde just insamling av pengar till olika militära ändamål ett centralt inslag i verksamheten för några av de största kvinnoorganisationerna i det sena 1800- och tidiga 1900-talets Sverige.² SKFF bör dock betraktas som

en banbrytare och inspirationskälla för dessa organisationer. Bildad 1884 var den första svenska föreningen av detta slag. Den fick dessutom en snabb medlemstillströmning, stor medial uppmärksamhet och var under sina första decennier synnerligen framgångsrik i sitt insamlingsarbete.³

SKFF:s utveckling och framgångar under dess första decennier bör förstås i ljuset av flera faktorer. Genushistoriker har framhållit det sena 1800-talet som en period då kvinnor intog offentligheten och vidgade sitt handlingsutrymme genom att organisera sig, skapa mötesplatser och ta plats i politisk debatt. Aktiviteten var en del av det som ofta benämns första vågens feminism i Sverige, vilket även innefattade intensifierade diskussioner om kvinnors politiska, ekonomiska och sociala rättigheter.⁴

Det var också en period då försvarsfrågor dominerade stora delar av det politiska och statsfinansiella samtalet.

Inte minst försvarsanslagens storlek och förslag om värnpliktens utvidgning ledde till en stegrande nationalistisk retorik och hetsiga debatter i riksdag och press, på politiska möten och i litteraturen. Samtidigt bildades en rad försvars- och fredsföreningar som tävlade om inflytande och i några fall fick stort pressutrymme. Dit hörde bland annat just SKFF.⁵

Försvarsfrågan utgjorde en tydlig ideologisk vattendelare mellan olika politiska grupperingar, där upprustningsförespråkarna – i samtiden benämnda som försvarsvänner – främst återfanns inom högern. Samtidigt saknades ett högerorienterat politiskt kvinnoförbund, vilket kan ha varit en ytterligare bidragande faktor till SKFF:s snabba tillväxt.⁶

Jag menar dock att SKFF:s framgångar *även* måste sökas i personförhållanden, i form av medlemmarnas och tongivande aktörers samhällspositioner och kontaktnät. I denna studie närmar jag mig därför SKFF och dess glansperiod i huvudsak via dess medlemmar, varav särskilt en grupp om fyra kvinnor som tillsammans utgjorde styrelsens främsta kontinuitet under dess första tre decennier: Lotten von Plomgren, Anna Rappe, Eva Upmark och Augusta Wästfelt. Vilka var dessa kvinnor och hur kunde de samla in så stora summor pengar? Hur resonerade de kring sin verksamhet i relation till den samtida feministiska och försvarspolitiska utvecklingen?

Artikelns syfte är att bidra till det växande forskningsfältet om kvinnors kollektiva engagemang för militär upprustning, vilket i sin tur utmanar historiska schablonbilder av fredliga kvinnor visavi krigshetsande män. Jag vill också bredda historieskrivningen om kvinnors tidiga organisering, vilken har dominerats av feministiskt orienterade föreningar och deras frontfigurer.

Undersökningens empiriska material består främst av fyra kategorier av tryckta och otryckta källor: (1) föreningsmaterial från SKFF i form av verksamhetsberättelser, protokoll, skrivelser och småtryck, (2) artiklar i samtida press av och om SKFF och/eller de fyra kvinnorna ifråga; (3) personuppgifter från framförallt mantalsskrivning och adelskalendrar; (4) personligt material från Eva Upmark, den enda i föreningens kärngrupp som efterlämnat ett offentligt tillgängligt personarkiv samt en självbiografisk text.⁷

I feministernas skugga

När det ambitiösa pionjärverket *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon* publicerades våren 2018 kunde den uppmärksamme notera en viss slagsida mot kvinnor med feministiska, liberala och socialistiska åtaganden, i jämförelse med kvinnor med till exempel antifeministiska och/eller konservativa engagemang. Detta var en konsekvens dels av lexikonens urvalskriterier, som bland annat premie-

rat progressivt orienterade kvinnor framför dem som eftersträvat status quo eller vurmat för tidigare samhälls- och genusförhållanden, dels av att redaktionen – trots intensivt letande – haft svårare att hitta skribenter för lexikonposter om kvinnor som skulle kunna betecknas som konservativa.⁸ Det senare kan i sin tur betraktas som en spegling av vilka kvinnor och aktiviteter som intresserar dagens historiker och därmed lexikonets potentiella skribenter.

Enligt historikern Sif Bokholm, som forskat om konservativa upprustningsförespråkare och rösträttsmotståndare, har kvinnor med den typen av åsikter inte sällan osynliggjorts eller rent av aktivt ignorerats av historiker, trots framträdande roller i samtida politisk debatt och kvinnors organisering. En förklaring till detta, menar Bokholm, är att de här kvinnorna "inte tillhörde de framåtsträvande föregångskvinnor som vi idag beundrar och gärna vill se som våra ideal. De motarbetade tvärtom ihärdigt tidens moderna strömningar".⁹

I fråga om kvinnor inom just försvarsrörelsen finns det ytterligare omständigheter som jag menar är av central betydelse för att förstå varför de länge haft en undanskymd plats i historieskrivningen. För det första dominerades den *militärhistoriska* forskningen fortfarande långt in på 1900-talet i hög grad av studier av stora slag, truppflyttningar och framstående officerare. Detta mar-

ginaliserade mer socialhistoriskt orienterade frågeställningar om till exempel de genusrelationer som bär upp militära organisationer och om kvinnors militära verksamhet.¹⁰ För det andra började den *genushistoriska* forskningen förhållandevis sent intressera sig för det militära verksamhetsrådet och genusrelationerna inom detsamma. Detta kan i sin tur bland annat förklaras av att kvinnorna i försvarsorganisationerna, till skillnad från sina pacifistiska motståndare, mer sällan hade överlappade medlemskap med de feministiskt orienterade organisationer som sysselsatte de tidiga kvinno- och genushistorikerna. Därmed återfanns försvarskvinnorna mer sällan i de källmaterial som studerades.

I sammanhanget bör det nämnas att historikern Kjell Östberg, i motsats till vad jag hävdar här, har betonat vad han kallar "breda kontaktytor" mellan SKFF och "samtidens kvinnorörelse", däribland Fredrika Bremer-förbundet.¹¹ Jag har dock inte hittat belägg för detta i källorna och det konkreta exempel som Östberg själv anför – att ordföranden för SKFF, Lotten von Plomberg, under många år var sekreterare i Fredrika Bremer-förbundet – stämmer inte. (Däremot var hennes dotter, Ida von Plomgren, Fredrika Bremer-förbundets sekreterare efter moderns död.)¹² Dock fanns vissa överlappningar i verksamhet och medlemmar mellan SKFF och till exempel Kvinnoförbundet för Sveriges

sjöförsvar (bildat 1895), samt en organisatorisk koppling till Svenska kvinnors nationalförbund (bildat 1896).¹³

En ytterligare förklaring till den ringa uppmärksamheten av dessa kvinnor torde vara att den tidiga genushistoriska forskningen i stor utsträckning inriktades mot verksamheter där kvinnor var numerärt framträdande. Dit hör till exempel folkskolorna, sjukvården och feministiska föreningar, inte den kraftigt mansdominerade militära verksamheten.¹⁴ Dessutom skedde en feminisering av freden från och med 1800-talets andra hälft, i betydelsen att fred och fredsarbete allt starkare kom att förknippas med kvinnor och kvinnlighet. Som del i detta konstruerades även en inflytelserik tankebild av kvinnor som pacifister, vilken reproducerades av flera samtida feminister.¹⁵ Denna schablon kan ha bidragit till att upprustningsförespråkande kvinnor blev något av en blind fläck för många av de tidiga genushistorikerna.

Marginaliseringen av försvarsrörelsens kvinnor och deras föreningar i bland annat historieskrivningen om kvinnors organisering, betyder dock inte att de är outforskade. Det tidigaste exemplet på en studie som belyser kvinnors organisering för försvaret utgörs av en artikel i *Militärhistorisk tidskrift* 1982, där historikern Leif Törnqvist utforskar första världskrigets svenska samverkansorganisation Kvinnornas uppbåd. I samband

med en introduktion till några av uppåtdets medverkande organisationer, ges en kortfattad presentation av SKFF.¹⁶ Föreningens försvarsfinansierande verksamhetsinriktning tycks ha väckt förvåning hos författaren som infogat ett "(!)" efter denna uppgift.¹⁷

Den första text som empiriskt behandlar SKFF publicerades året därpå, i en antologi som i övrigt behandlade lottarörelsens då 80-åriga historia. I kapitlet presenteras SKFF av Alf Åberg som en av de försvarsorienterade kvinnoföreningar som föregick lottorna, och texten redogör – om än summariskt – för SKFF:s tillkomst och utveckling fram till att föreningen lade ned sig själv år 1970.¹⁸

Den första resonerande undersökningen om SKFF genomfördes i slutet av 1990-talet av historikern Kjell Östberg och publicerades i antologikapitlet "Krig och fred i svensk kvinnorörelse". Utifrån ett brett kvinnorörelsebegrepp – baserat på föreningarnas könssammansättning snarare än deras ambitioner att förändra kvinnors villkor – problematiserade Östberg förtjänstfullt den gängse bilden av det sena 1800-talets och tidiga 1900-talets kvinnorörelse som dominerad av pacifistiska feminister, och lyfte fram talrika organisationer som just SKFF.¹⁹ Han pekade därtill på att SKFF länge var Sveriges till medlemsantalet största kvinnoorganisation samt noterade att den hade betydligt fler medlem-

mar än det idag betydligt mer kända Fredrika Bremer-förbundet.²⁰ Just uppgiften om att SKFF hade fler medlemmar än någon annan kvinnoorganisation har dock ifrågasatts av Klas Kronberg, som funnit exempel på organisationer som nådde ännu högre medlemsantal än SKFF i början av 1900-talet.²¹

Kronbergs studie är i sin tur ett av flera resultat av på det ökande forskningsintresset för genusrelationer i, och kvinnors engagemang för och inom, militär verksamhet i svensk historia.²² Till denna forskning hör också tidigare nämnda Sif Bokholms studier samt Charlotte Tornbjers avhandling om sammanflätningen av konstruktioner av moderskap och nationell gemenskap, där SKFF:s aktiviteter under tidigt 1900-tal behandlas.²³

Föreliggande studie drar stor nytta av denna tidigare forskning men uppehåller sig till skillnad från denna i större utsträckning vid utvecklingen före sekelskiftet. Medan jag i några fall drar andra slutsatser än tidigare forskning, är min studie i första hand att betrakta som ett vidarebygge, en komplettering och en fördjupning av det som tidigare skrivits om föreningen och dess företrädare.

Augusta Wästfelt initierar SKFF

Det var när hon nåddes av pressrapporter om bildandet av Svenska freds- och skiljedomsföreningen som Augusta Wästfelt fick nog och tog till pennan. I

en text som publicerades i den konservativa dagstidningen *Nya dagligt allehanda* den 21 april 1883 ondgjorde hon sig över den förda försvarspolitiken samt den del av befolkningen som motsatte sig ökade försvarsbördor och som "derför söka inbilla både andra och sig sjelfve, att ingen fara är eller kan blifva för handen".²⁴ "Och till råga på olyckan" hade det nu dessutom bildats en svensk fredsförening!²⁵

För att möta denna, i Wästfelts tycke mycket negativa, utveckling lanserade hon ett för samtiden radikalt förslag: att Sveriges kvinnor skulle gå samman, ta den summa som fredsföreningen ville ha i medlemsavgift och istället skänka den till militära ändamål. Ty kvinnor vet, skrev hon, "att till ett försvar icke blott folk, utan äfven penningar behöfvas" och vad är då bättre än att "som skriften säger, 'med våra gerningar bevisa vår tro?'"²⁶

Det militära ändamål som kvinnorna skulle finansiera var tydligt specificerat som Karlsborgs fästning, vars färdigställande hade dragit ut på tiden som konsekvens av politiska tvister om anslagen. I Wästfelts text framställdes den ofulländade centralfästningen som ett tydligt materiellt uttryck för nationens militära svaghet. Att bidra till dess färdigställande skulle därför vara av såväl konkret praktisk som symbolisk vikt. Det skulle därtill ha försvarspsykologiskt angelägen effekter på nationens män; för genom

kvinnornas "glada och älskvärda [...] tåliga, ihärdiga och sjeluppoftande" ekonomiska bidrag och engagemang, skulle "männen, äfven om de icke vilja försvara Sverige för dess egen skull, dock vilja göra det för dess kvinnors".²⁷

Själva grundidén om att kvinnor skulle gå samman och samla in pengar till förstärkandet av fästningen var uttryckligt inspirerad av en dansk kvinnogrupping som tidigare uppmärksammats i svensk press för sin penninginsamling till fästningskanoner.²⁸ Liksom i Sverige var försvarsfrågorna hett omdebatterade i Danmark vid denna tidpunkt och för dessa danskor var det kanonunderskottet vid Köpenhamns sjöbefästningar som gjordes till symbol för nationens militära brister.²⁹ Självklart skulle sven-skorna, "med våra danska medsysstrars ädla exempel för ögonen", kunna göra en liknande konkret ekonomisk insats för Karlsborg, resonerade Wästfelt.³⁰

Publiceringen i *Nya dagligt allehanda* 1883 markerade startpunkten för Wästfelts mer än tre decennier långa försvars-engagemang, kanaliserat genom den kvinno förening vars framtida verksamhet hon tecknat i artikeln. Arbetet med föreningen igångsattes under 1883 och den 9 april 1884, knappt ett knappt år efter publiceringen av artikeln, formaliserades verksamheten. SKFF hade bildats, med Wästfelt som styrelsens sekreterare.³¹

Föreningens syfte formulerades vid bildandet som att "hos Sveriges folk

söka uppväcka och underhålla den varma och offervilliga fosterlandskärlek, förutan hvilken ingen nation, vore den än så mäktig, kan i längden bevara sin frihet och oberoende".³²

Konkret omsattes detta i bland annat tryckning och spridning av en "fosterländsk kalender" (år 1886), utdelning av priser till skolor och vapenövningar (1891), av "försvarsvänlig litteratur" (1892) samt svenska unionsflaggor (1894), inköp av 4 000 Gustav II Adolf-porträtt avsedda för lika många folkskolor (1895), blomsterhyllning till drottningen (1897) samt spridning av "försvarsvänliga flygblad och broschyrer" (1900), men framförallt: insamling av pengar till fästningsförstärkning och andra direkta militära ändamål.

Under det första decenniet var det markinköpen till Karlsborgs fästningsvallar (särskilt vid det närliggande Vaberget) som utgjorde föreningens huvudfokus. Decenniet därpå var det förstärkningen av Bodens fästning och, mer allmänt, av Norrlands försvar. Vid sekelskiftet ändrades stadgan till att ställa stöd till frivilliga skytterörelsen i förgrunden, vilket i materiell mening innebar bidrag till och inköp av ammunition och mausexerciser.³³

SKFF:s kärngrupp

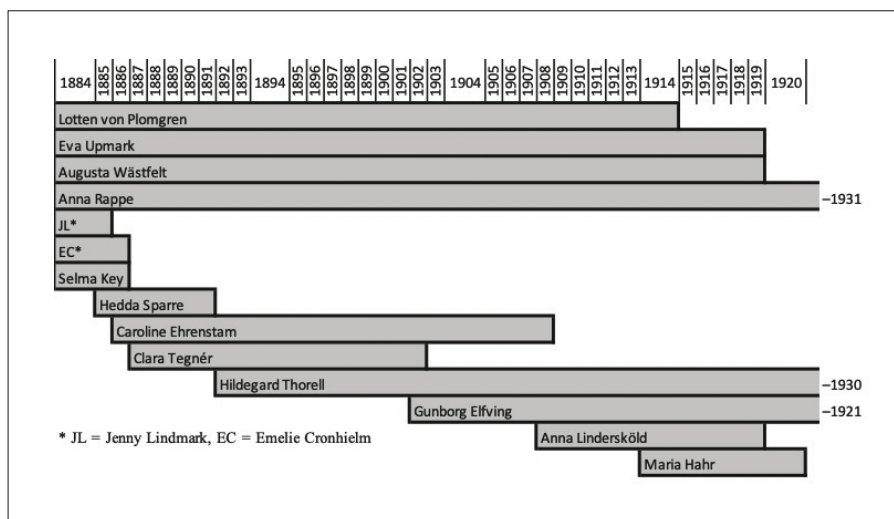
Vid SKFF:s konstituerande möte våren 1884 tillsattes en interimsstyrelse som sedan valdes om på det första årsmötet

senare samma år. Styrelsens hade sju ordinarie medlemmar, varav en (Jenny Lindmark) byttes ut 1885 och ytterligare två (Emelie Cronhielm och Selma Key) ersattes år 1886. De fyra återstående från ursprungsstyrelsen kvarstod i mellan 30 och 48 år.

Med anledning av deras långvariga engagemang från och med startåret, samt framskjutna positioner i styrelsen, betraktar och benämner jag dessa fyra kvinnor som SKFF:s kärngrupp under föreningens tidiga utveckling. Utöver tidigare nämnda Augusta Wästfelt (1850–1920), utgjordes denna kvartett av Lotten von Plomgren (1831–1916), Anna Rappe (1855–1946) och Eva Upmark (1852–1944).

Den enda av föreningens tidiga styrelsemedlemmar som når upp i samma långvariga engagemang som dessa fyra var konstnären Hildegard Thorell (1850–1930) som var ordinarie styrelseledamot under 38 år. Eftersom hon tillträdde först 1892 och följaktligen inte var med under föreningens etableringsfas, räknar jag henne dock inte till kärngruppen.³⁴

Alla fyra i kärngruppen var stockholmsbaserade under hela eller den stora merparten av styrelsetiden. Detta framstår som en förutsättning för styrelseuppdraget eftersom flytt från Stockholm, vid sidan av ålderdom, utgjorde det vanligast angivna skälet till de styrelseförändringar som skedde under SKFF:s första tre decennier.³⁵

Svenska kvinnoföreningen för fosterlandets försvar (SKFF), ordinarie styrelsemedlemmar 1884–1920. Källa: SKFF. Redogörelser [årsberättelser] för åren 1884–1931, Kungliga bibliotekets vardagstrycksamling.

I det följande ges kortfattade presentationer av dessa fyra kvinnor, deras familjer, kontakter och föreningsengagemang, i syfte att belysa de sammanhang de kom från och verkade inom.

Augusta Wästfelt

Augusta Wästfelt föddes 1850 som det första av två barn i en familj av hopgifta adelssläkter. Hennes pappa var kapten vid Västgöta regemente och arrenderade en herrgård i Råda socken strax söder om Lidköping, knappt tio mil från Karlsborgs fästning. I mitten av 1860-talet flyttade familjen till Stockholm där Wästfelt, enligt ett personporträtt i veckotidningen *Idun*, undervisades i en av de bästa skolorna. Tidningen uppger vidare att Wästfelt och lillebrodern Nils-Ludvig uppfostrades till historieintresserade patrioter som älskade att högläsa för föräldrarna ur Anders Fryxells *Berättelser ur svenska historien*.³⁶ Inspiration från just Fryxells bokserie anas också i delar av Wästfelts egenförfattade sagor och berättelser, med faktainflikningar om framstående män inom svensk politisk och militär historia.³⁷

Läsintresset förde så småningom Wästfelt till Stockholms läsesalong som hade bildats av kvinnorörelsepionjären Sophie "Esselde" Adlersparre (f. Leijonhufvud) mot bakgrund av bristen på allmänna bibliotek i huvudstaden och med syfte att främja kvinnors bildningsintresse.

Wästfelts engagemang i läsesalongen har gjort avtryck i källorna i samband med att den hamnade i ekonomiska svårigheter i början av 1880-talet. I ett försök att rädda verksamheten arrangerade bland andra Wästfelt en stor basar, vilken genererade ett betydande överskott som möjliggjorde salongens fortsatta och ökade drift.³⁸ Anordnande av basarer och liknande tillställningar för insamling av pengar till allehanda ändamål var en populär sysselsättning bland borgarklassens kvinnor i slutet av 1800-talet, och under de följande decennierna skulle Wästberg komma att arrangera åtskilliga sådana – men då främst för militära snarare än litterära ändamål.³⁹

Wästfelt verkade som SKFF:s sekreterare under totalt 35 års tid, fram till året före hennes död hösten 1920. Hon uppgavs ha gått upp helhjärtat i föreningens verksamhet och varit involverad i verksamhetens alla delar och detaljer. Även hennes mamma (Sofie Wästfelt, född Reenstjerna) var under många år aktiv i föreningen som revisorssuppleant för styrelsen.⁴⁰

Wästfelt var den enda i SKFF:s kärngrupp som var ogift och hade inte heller några barn. I adelskalendern titulerades hon stiftsfröken eller stiftsjungfru, vilket innebar att hon som ogift kvinna med åldern erhöll ekonomiska bidrag från ett jungfrustift.⁴¹

Under sina många år i SKFF formulerade Wästfelt den stora merparten av

dess texter och hade därmed stort inflytande på hur föreningen framställde sig själv, sin verksamhet och motiven för densamma.⁴²

I egenskap av initiativtagare och sekreterare framstår Wästfelts framträdande roll i SKFF:s textproduktion knappast som uppseendeväckande. Wästfelt hade dessutom ett personligt intresse för skrivande och publicerade vid sidan om texterna för SKFF även dikter, sagor och debattinlägg.⁴³ Som ung uppges dock Wästfelt ha haft en försvunnen och tillbakadragen personlighet och enligt egen uppgift var det därför först "efter mycken tvekan och ångest" hon till slut skickade in sin text till *Nya Dagligt allehanda* den där våren 1883.⁴⁴ Kanske var detta anledningen till att artikeln i fråga inte bar hennes namn, utan undertecknades "En svensk kvinna".⁴⁵

Också flertalet av texterna Wästfelt skrev för SKFF:s räkning lämnades osignerade. Alf Åberg har tolkat denna anonymitet som ett uttryck för att Wästfelt ansåg att kvinnor inte skulle ta plats i offentligheten. Denna tolkning avvisas av Sif Bokholm, som påtalar att det snarare är praxis att sekreterare *inte* undertecknar sin förenings texter med eget namn. Bokholm framhåller vidare att Wästfelt tvärtom tog plats i offentligheten genom att hennes böcker gavs ut under eget namn och att hon aldrig använde någon pseudonym när hon debatterade *rösträttsfrågor*.⁴⁶

Medan jag i huvudsak instämmer i Bokholms invändningar mot Åbergs tolkning, bör det ändå framhållas att Wästfelt i flera fall publicerade texter under signatur (t.ex. A-a. W. resp. Augusta W), och i åtminstone ett känt fall helt anonymt (artikeln i *Nya Dagligt allehanda* 1883).⁴⁷ Hon framträdde följaktligen *inte alltid* helt öppet med sina texter i offentligheten. Samtidigt bör det tilläggas att Wästfelts texter för SKFF:s räkning faktiskt många gånger *var* undertecknade av henne – tillika av resten av styrelsen. Samtliga ledamöters namn förekom till exempel i flera av de upprop och liknande SKFF-texter som publicerades i olika dagstidningar. I dessa sammanhang var Wästfelt följaktligen långt ifrån anonym, även om hon inte framträdde som ensam skribent av texterna i fråga.⁴⁸ Wästfelt blev dessutom snabbt ett välbekant namn inom den så kallade försvarsfrågan, vilket tydligt illustreras av *Stockholms dagblads* omnämnande av henne år 1892 som den "kända nitiska sekreteraren i 'Svenska kvinnoföreningen för fosterlandets försvar'" liksom *Iduns* tvåsidiga personporträtt av henne samma år.⁴⁹

I det följande kommer jag att tolka texter skrivna av Wästfelt i SKFF:s namn som sanktionerade av styrelsen. De åsikter som förs fram där läser jag därmed som SKFF:s officiella ståndpunkter, formulerade av Wästfelt.

Lotten von Plomgren

Vid Wästfels sida i arbetet med SKFF fanns under 30 år dess ordförande, Lotten von Plomgren. Som ett tecken på regeringens uppskattning av deras insatser tilldelades de båda år 1913 varsin Illis quorum av femte storleken.⁵⁰

Lotten von Plomgren är, trots sin framträdande roll i SKFF som dess första och därtill mycket långvariga ordförande, sparsamt omnämnd i såväl tidigare forskning som samtida press och litteratur. Genom adelskalendrar, kortare minnesrunor vid hennes död, kortbiografier över några av hennes släktingar, samt texter om och av hennes yngsta syster Jacqueline Liljencrantz (som gjorde sig ett namn i Danmark som feministisk agitator och journalist inom arbetarpressen) är det dock möjligt att teckna ett, om än knapphändigt, personporträtt.

Hennes fullständiga namn var Charlotta Johanna Jakobina von Plomgren (som ogift Liljencrantz), och hon föddes i oktober 1831 som andra barnet i en syskonskara av fem i en högadlig officersfamilj i Stockholm. Pappan, greve Gustaf Fredrik Liljencrantz, var sekundchef vid Livgardet till häst, engagerad i Riddarhusets verksamhet och en riksdagsman känd för sina mycket konservativa åsikter.

På 1840-talet flyttade familjen till Arvfurstens palats på Gustav Adolfs torg, ett stenkast från slottet, efter att pap-

pan avancerat till hovmarskalk hos kung Oscar I. Under sin sista tid i barndomshemmet bodde Lotten von Plomgren i landshövdingeresidenset på Drottninggatan, sedan hennes pappa blivit Stockholms landshövding. Båda hennes bröder blev liksom pappan officerare, varav den yngste (Johan Liljencrantz) även riksdagsman samt nära vän till pappans forna arbetsgivares son, Karl XV.⁵¹

I en kortbiografi över von Plomgrens yngsta syster beskrivs barndomshemmet som en "ultrakonservativ och pietistiskt präglad överklassmiljö" från vilken systern senare flydde (till Köpenhamn) för att undkomma brödernas strikta sociala kontroll.⁵² Själv stannade von Plomgren i Stockholm och gifte sig vid 25 års ålder med kavalleriofficeraren, senare översten, Erland von Plomgren.

Tillsammans fick de åtta barn, tätt födda mellan 1857 och 1870. Den yngsta, Ida von Plomgren, blev en välkänd feminist samt svensk fäktnästare.⁵³ Efter att en annan av döttrarna, sofiasystern Ingeborg von Plomgren, blev sjuk och avled i februari 1916 uppgavs Lotten von Plomgren ha drabbats av så stor sorg att hon aldrig återhämtade sig. Hon dog själv några månader senare.⁵⁴

Lotten von Plomgrens aktivitet i SKFF sträckte sig över åren 1884–1914. När hon avgick 82 år gammal, med hänvisning till ålder och försämrad hälsa, var hon den första ur kärngruppen att lämna styrelsen. Hon var också betydligt

ILLUSTRERAD TIDNING IDUN FÖR KVINNAN OCH HEMMET GRUNDLAGD AF FRITHIOF HELLBERG

SONDAGEN DEN 26 APRIL 1914.

HUFVUDREDAKTOR OCH ANSV. UTGIFVARE:
JOHAN NORDLING.BITR. REDAKTOR: ERNST HOGMAN.
RED.-SEKRETERARE: ELIN WAGNER.

En fosterländsk 30-års fest.

FÖR UNGEFAR ETT år sedan hade Idun tillfälle att under rubriken "En fosterländsk gärning" meddela sina läsare, att friherrinnan Lotten von Plomgren och fröken Augusta Wästfelt efter ett nära 30-årigt arbete i "Svenska kvinnoförbundet för fosterlandets försvar", den förra i egenkap af ordförande och den senare som sekreterare, af k. m. t. belönats med medaljen Illis quorum meruere labores.

Sistlidne måndag firade nämnda förening under högtidliga och anslående former sin 30-årsfest i K. F. U. K:s hörsal, hvarvid, förutom hälsningstalet, förekom ett intressant anförande af general Uggla om skytterörelsen i Sverige, vidare sång af hörsångerskan fru Signe Rappe-Weiden m. m.

I programmet ingick äfven en särskild hyllning till föreningens ständiga och nitiska sekreterare, fröken Wästfelt, som af föreningen fick mottaga sitt porträtt i olja, ett symmetriskt lyckadt konstverk, utfördt af den framskådande porträttmålarrinnan fru Hildegard Thorell och af hvilket vi här meddela en reproduktion. Likale-

AUGUSTA WÄSTFELT.
PORTRÄTT I OLJA AF HILDEGARD THORELL.

des meddela vi porträtten af föreningens under sistlidne mars afgångna ordförande sedan 30 år, friherrinnan von Plomgren, samt af den nya ordföranden, friherrinnan Anne Rappe.

Allt "Svenska kvinnoförbundet för fosterlandets försvar" kunnat utveckla ett så kraftigt agitationsarbete för höjandet af vårt lands värmkraft, som den hithills gjort, är i främsta rummet att tillskriva fröken Wästfells initiativ och entusiasm för denna sak. Genom hennes illskyndan skiftades föreningen år 1884. Uppropet, underfickadt af 142 kvinnor från olika delar af landet, innehöll en varm maning till kvinnorna att lägga i dagen sitt intresse för "fosterlandets viktigaste fråga". Och maningen förklagade icke ohörd. Ser man på de resultat, som åstadkommits under de gångna 30 åren, äro de verkligen betydande. Så har föreningen bidragit med 100,000 kronor till befästandet af Vabergel vid Karlsborg, 133,000 kronor ha utbehlats för inköp af mörk till Bodenfastingen och 70,000 kronor till slöjdande af den frivilliga skytterörelsen med gevär och ammunition.

LOTTE V. PLOMGREN.

ANNA RAPPE.

Lotten von Plomgren, Augusta Wästfelt och Anna Rappe på tidskriften Iduns förstasida, april 1914, med anledning af SKFFs 30-årsjubileum. Bilden på Wästfelt är återgiven efter en oljemålning af styrelsekollegan och konstnären Hildegard Thorell.

äldre än de andra i kvartetten, 52 år vid bildandet, medan de andra tre alla var mellan 28 och 32 år. Trots sin sviktande hälsa sades hon ha lett varje styrelsemöte fram till avgången samt verkat ”med ifver och framgång för föreningens bestånd, utveckling och arbete”.⁵⁵

De kungliga, högadliga samt politiskt och militärt framstående personerna i von Plomgrens nätverk bör ha haft stor betydelse för hennes möjligheter att sprida information om och samla in pengar till föreningens syften. I umgänget kring hennes familj, särskilt hovkretsarna som pappan och yngsta brodern rörde sig i, fanns därtill konstnärer och andra kulturpersonligheter såsom Fritz von Dardel.⁵⁶

I yngre dagar uppges von Plomgren även ha haft ett styrelseengagemang inom Pauvres honteux vänner, en stiftelse för ståndspersoner som kommit på obestånd, och hon ska senare i livet ha valts till en av stiftelsens hedersledamöter.⁵⁷ Några andra föreningsengagemang är inte kända.

Anna Rappe

Lotten von Plomgren efterträddes på ordförandeposten av Anna Rappe (f. Sandahl) – ej att förväxla med hennes jämgamla namne, född Tersmeden (som var en drivande kraft i Moderata kvinnoförbundet).⁵⁸

Rappe var yngst i SKFF:s kärngrupp, född 1855. Hennes styrelseengagemang i

föreningen sträcker sig över nästan ett halvt sekel, från startåret 1884 och fram till 1931, varav 17 år på ordförandeposten. Vid bildandet hade hon tre barn tillsammans med friherren och officeren Axel Rappe och var gravid med det fjärde. Ytterligare två barn föddes inom sex år.⁵⁹

Några föreningsengagemang vid sidan om SKFF har jag inte funnit i källorna, med undantag för Svenska kvinnors nationalförbund där hon under åren 1899–1916 ingick i centralkommittén – dock som representant för just SKFF.⁶⁰

Rappes vuxna liv var starkt präglad av det militära. Dels genom sitt långvariga engagemang inom SKFF, dels genom värdinneskap och umgänge i samband med makens arbete. Parallellt med att Rappe var med och byggde upp SKFF var maken chef för generalstaben (1885–1892) och sedan krigsminister (1892–1899) under första regeringen Boström.⁶¹ Under dessa år anordnade paret otaliga fester och bjudningar för högt uppsatta officerare och deras fruar. Axel Rappes mångåriga stabsofficer Joachim Åkerman beskrev i efterhand makarna som ”ett sällsynt ståtligt och imponerande chefspar, som på ett förnämligt och stilfullt sätt visste att representera den då mycket inflytelserika generalstaben”.⁶²

Anna Rappe hade därmed direktkontakt med en rad framstående militärer och deras familjer och kunde därigenom bygga upp ett stort kontaktnät inom

området. Enligt egen uppgift var det just hennes man som övertygade henne om att engagera sig i SKFF. I en tidningsintervju ett halvt sekel efter bildandet berättade hon att hon först hade ställt sig tvivlande till SKFF:s möjligheter att nå framgång med sin verksamhet: "På den tiden var man ju inte van vid, att kvinnorna gjorde insatser i det allmänna".⁶³ Men, fortsatte hon "min man, som var chef för generalstaben, tyckte att det där inte lät så dumt. Det kunde alltid leda till något i framtiden, menade han, vilket också besannades".⁶⁴

Utöver de goda militära kontakterna hade Anna Rappe, genom sina föräldrar, ett stort finkulturellt kontaktnät. Hennes pappa (Oskar Theodor Sandahl) var läkare och professor vid Karolinska institutet, och i familjens umgänge fanns under hennes uppväxt en rad kulturpersonligheter, däribland författaren Viktor Rydberg, målaren August Malmström och redaktören Harold Wieselgren. Till den frekvent återberättade kuriosan hör att hon som tonåring erhöll privatundervisning i hemmet av August Strindberg, som kort därpå fick sitt litterära genombrott.⁶⁵

Eva Upmark

Högst i kulturell rang av de fyra stod dock Eva Upmark, född Kindstrand. Upmark var gift med Nationalmuseums intendent Gustaf Upmark (d.ä.) och deras hem var vid slutet av 1800-talet en

samlingsplats för Stockholms konstnärliga och litterära elit. Gustaf Upmark var själv en framstående person inom svenskt kulturliv och till parets närmaste vänner hörde konstnärerna Carl Larsson och Gustaf Cederström.

Hemmet bar materiella spår av den prominenta umgängeskretsen i form av konstverk som avbildade makarna, däribland en gipsmedaljong föreställande Eva Upmark, signerad Harald Sörensen-Ringi, samt ett akvarellporträtt av henne, målat och skänkt av Carl Larsson som en pendang till det porträtt han tidigare målat av hennes make. Under 1880- och 1890-talen vistades paret Upmark med barn även periodvis på Grips holms slott där de umgicks med tillresta celebra gäster samt slottets ståthållare, äldfru och intendent.⁶⁶

Upmark föddes 1852 och växte upp i en välbärgad stockholmsfamilj. Hennes pappa (Fabian Reinhold Kindstrand) ägde apoteket Nordstjernan, Sveriges enda instruktionsapotek, som hade grundats av Eva Upmarks morfar Carl Fredrik Plagemann.⁶⁷ Upmark fick undervisning dels i hemmet av sin mamma (Dorotée Kindstrand, född Plagemann) som har beskrivits som en, för sin generation, ovanligt beläst kvinna med stort intresse för frågor om kvinnors emancipation och bildning; dels i Anna Höijers privatskola där Upmark senare också var verksam en kortare tid som biträddande lärare.

Familjens samhällsställning bidrog till att pappan hade högtflygande äktenskapsplaner för sin dotter. Han motsatte sig därför dotterns relation med Gustaf Upmark – som hon hade lärt känna under familjens somrar i Västerhaninge där Gustafs släkt bodde – med hänvisning till att Gustaf var klen, sjuklig och inte minst fattig, och därmed en olämplig partner för hans dotter. Först när Gustaf fick anställning vid det då nyöppnade Nationalmuseum ändrade sig pappan och tillät giftermål.⁶⁸ Paret fick tre barn tillsammans, vilka var 4, 7 och 8 år när SKFF bildades och Upmark tog plats i styrelsen.⁶⁹

Liksom Wästfelt hade Upmark förningskopplingar till Sophie Adlersparre; i Upmarks fall genom Handarbetets vänner, som Adlersparre initierat och som Upmark var aktiv i från bildandet 1874 och flera år framöver.⁷⁰ Fram till 1900 uppges dock Upmarks huvudsakliga förningsengagemang ha varit begränsat till SKFF samt Föreningens för Nordiska museet. Samtidigt har hon själv beskrivit det som att hon under denna period främst ägnade sig åt maken, hemmet och barnen, med förningslivet på en tydlig bakgrundsposition.⁷¹

Efter makens tidiga död år 1900 ökade och breddade hon emellertid sitt ideella arbete. Utöver styrelseengagemang i SKFF blev hon ordförande för den högerorienterade paraplyorganisationen

Svenska kvinnors nationalförbund (där SKFF ingick som medlemsförening från och med 1899), sekreterare i Röda korsets kvinnoförening, styrelseledamot i Kronprinsessans centralråd för Landstormsmäns beklädande, samt vice ordförande och en av initiativtagarna till Kvinnornas uppbåd.⁷²

Medan huvuddelen av hennes engagemang rörde konservativa och/eller högerorienterade organisationer kom hon genom Kvinnornas uppbåd – en samverkansorganisation under första världskriget avsedd att samla ”kvinnoföreningar av skilda syften och olika politisk färg” – även att ha nära samröre med socialistiska respektive fredsaktivistiska kvinnor som till exempel Agda Östlund och Elin Wägner.⁷³

Upmark är följaktligen den i kvartetten med flest överlappande förningsmedlemskap och -engagemang. Det framstår därtill som att Upmark till skillnad från de andra tre, som hade SKFF som sitt främsta förningsåtagande, snarare hade sitt huvudengagemang inom andra organisationer – där hon också hade mer framträdande positioner. Inte minst hennes ordförandeskap i Svenska kvinnors nationalförbund var mycket arbetskrävande.⁷⁴ När tidningen *Dagny* år 1912 publicerade ett porträtt av Eva Upmark med anledning av hennes 60-årsdag stod detta ordförandeskap i förgrunden. Hennes engagemang i Röda korset och handarbetets

Eva Upmark, akvarell på papper av Carl Larsson 1896.

Foto: Nationalmuseum, ID-NMGrh 2390. Digitalt museum.

vänner redovisades också, medan SKFF över huvud taget inte omnämndes.⁷⁵

År 1919 avböjde Upmark omval till SKFF:s styrelse med hänvisning till "ålder och andra krävande föreningsarbeten". Hon ställde dock upp som tillförordnad ordförande för SKFF under några månader 1920 i Anna Rappes tillfälliga frånvaro. Samma år tilldelades hon Vasamedaljen i guld för medborgerliga förtjänster.⁷⁶ Eva Upmark avled 1944, 92 år gammal.⁷⁷

Kapital

Som framgår av de biografiska redogörelserna utgjordes kärngruppen av personer med hög social status. Detta innefattande såväl goda ekonomiska förutsättningar som, för att tala med Pierre Bourdieu, kulturellt kapital och bildningskapital.

Historikern Göran Norrby talar i sin tur om ett adligt kapital som innefattade ett symboliskt kapital (bland annat i form av det särskiljande adliga namnet och medföljande vapensköldar, släkthistoriker, och eventuella slott), samt därtill och särskilt i fråga om högadeln ett "betydande ekonomiskt och socialt kapital med en särskilt adlig särart".⁷⁸ Två av kvinnorna, Wästfelt och von Plomgren, var av adlig börd (den senare född grevinna), och Anna Rappe var friherrinna genom äktenskapet.

Som brukligt för svensk adel och överklass var kvinnornas fäder, bröder

och (i förekommande fall) äkta makar i flera fall officerare, vilket gav dem personliga kontakter med den militära sfären. Utöver fräse och officerare fanns runt kvartetten också en rad andra inflytelserika och välbärgade personer inom svenskt samhällsliv, inte minst konstnärer, författare och politiker.

Tidigare forskning har framhållit att just de sociala kontaktnäten, samt arbetet med att bygga och underhålla dessa, utgjorde en viktig och tidskrävande del av den svenska 1800-talsadelns och -överklassens liv, och att deras döttrar tidigt började tränas inför sina framtida värdinneroller. I sammanhanget har också Stockholm med dess societet betonats som en central plats för att knyta och vårda de viktiga sociala kontakterna.⁷⁹

Kvartettens sociala status och kontaktnät lade god grund för föreningens möjligheter att föra ut och få gehör för sitt budskap samt samla in pengar och andra gåvor. Just direkta penningbidrag samt försäljning och utlottning av skänkta föremål utgjorde föreningens huvudinkomster vid sidan av medlemsavgifterna.⁸⁰ Denna typ av arrangemang förutsatte stöd från penningstarka personer som hade råd att skänka eller köpa gåvor.

Donationer

De skänkta föremålen bestod av konstverk, smycken, bordssilver, medalj- och myntsamlingar, antikt porslin och myc-

ket annat. Bland givarna noteras kungligheter, konstnärer, adelsmän och högt uppsatta militärer. Till exempel rapporterades drottning Sofia ha skänkt "ett litet salongsbord af blå plysch samt en marmorbyst af Axel Oxenstierna", prinsessan Eugénie en direkt penninggåva, konstnären Olof Hermelin ett stort antal av sina egna oljemålningar och konstnären Albert Malmström sina originalillustrationer till Johan Ludvig Runebergs diktcykel *Fänrik Ståhls sägner* (vilka i väntan på försäljning togs om hand av Eva Upmarks make och förvarades på Nationalmuseum).⁸¹

Gåvorna såldes eller lottades ut i samband med de basarer, fester och andra tillställningar som föreningen anordnade i vad föreningen själv beskrev som fosterländsk anda. I *Svenska Dagbladets* rapportering från SKFF:s så kallade "försvarsbazar" på hotel Continental i Stockholm 1891 skildras hur "unga damer, i dräkter från Gustaf III:s tid" serverar dryck och smörgåsar till gästerna, i lokaler dekorerade "i en ståtlig flagg- och vapenskrud" och med försäljningsbord "som digna under de prydligaste och smakfullaste småsaker, lyxartiklar och nyttigare föremål om hvarandra".⁸²

Som redan konstaterats var det vanligt förekommande i 1800-talets och det tidiga 1900-talets Sverige att borgarklassens kvinnor anordnade arrangemang av sådana slag för att finansiera olika välgö-

renhetsprojekt.⁸³ SKFF anslöt därmed till en frekvent förekommande insamlingsmetod men skiljde sig samtidigt från de andra projekten genom sitt militära insamlingsmål. Efter föreningens tredje verksamhetsår konstaterade styrelsen att "den inom ganska vidsträckta kretsar rådande sorgliga likgiltigheten för alla *icke* filantropiska syften" avsevärt försvårat SKFFs verksamhet.⁸⁴

Kanske var det på grund av de inledningsvis magra insamlingsresultaten som SKFF fann det nödvändigt att på "förekommen anledning" och särskilt till föreningens "vedersakare", upplysa om att den aldrig strävat efter att finansiera *hela* färdigställandet av Karlsborgs fästning, utan endast bistå med ett "*bidrag till påskyndande*" av dess fullbordan.⁸⁵ Året därpå betonade föreningen därtill att dess viktigaste mål inte alls var penninginsamlandet som sådant, utan:

Tvärtom är den uppgift föreningen satt sig före af långt högre och mera omfattande beskaffenhet, nemligen att söka, så vidt möjligt, bekämpa och motverka de samhällsupplösande och försvarsnihilistiska åsigter, som, äfven inom vårt kära fädernesland, mer och mer öppet börja göra sig gällande samt att söka hos Sveriges folk återuppväcka och underhålla den varma och lefvande fosterlandskärlek, förutan hvilken hvarje nation, äfven den största och mäktigaste, förr eller senare måste duka under.⁸⁶

Inom kort kunde dock föreningen konstatera att det nu rädde vad styrelsen via Wästfelts penna beskrev som försvarsvänlig stämning i samhället, och att intresset för SKFF och deras insamlingar i och med detta ökat kraftigt.⁸⁷

I en annan studie har jag utforskat hur den svenska lottarörelsen på 1920- och 30-talen utvecklades till huvudfinansiär av landstormens militära utbildning och i den rollen blev en viktig ekonomisk aktör inom försvaret i allmänhet och landstormsrörelsen i synnerhet.⁸⁸ SKFF och dess verksamhet bör här förstås som en viktig föregångare som beredde väg för kvinnors engagemang och penninginsamlingar till militära ändamål.

De betydande summor som föreningen samlade in hade dock, som de själva också påpekade, inte bara materiell tyngd utan även symbolisk: som ett tecken på kvinnors uppslutning kring militär upprustning. Varken den ekonomiska eller symboliska betydelsen bör underskattas – och tycks inte heller ha underskattats av samtida militära och politiska aktörer. Ett av flera tecken på detta är att SKFF år 1890 uppvaktades av en regeringsdelegation (som utöver bland andra krigsministern även inkluderade Anna Rappes make i egen-skap av chef för generalstaben) med an-hållan om att föreningen skulle samla in medel för markinköp till Bodens fästning – något föreningen senare också gjorde.⁸⁹

”141 damer och en rothållareenka”

SKFF fick en snabb initial medlemstillströmning och kunde redan efter ett år räkna mer än 4 300 betalande medlemmar. Kjell Östberg konstaterar att det skulle dröja över tre decennier innan Fredrika Bremer-förbundet – som bildades samma år – nådde upp i lika höga medlemstal.⁹⁰

Sparbössa i plåt i form av en liten mjölk-kanna. Bössan uppges ha använts av SKFF vid insamling av pengar till bland annat markinköp åt Karlsborgs fästning.

Foto: Karlsborgs fästningsmuseum, ID-nr KBG.014281. Digitalt museum.

På grund av formerna för SKFF:s årsrapportering av medlemskapen är det dock inte möjligt att avgöra om medlemstalen fortsatte att öka, avstannade eller minskade under de följande decennierna.⁹¹ Vad som däremot framgår är att föreningen snabbt fick stor geografisk spridning; redan efter fem år hade det bildats 30 lokalföreningar runt om i landet, från Malmö i söder till Kalix i norr. När föreningen år 1918 för sista gången redogjorde i sin årsberättelse för antalet lokalavdelningar var dess antal över 40.⁹²

SKFF:s kärnkvartett var med sin klassbakgrund, geografiska hemvist i Stockholm, samt äktenskap eller andra nära familjekontakter med officerare representativ för föreningens tidiga bas. Detta tydliggörs av det upprop, "Till Sveriges kvinnor", som publicerades i *Nya dagligt allehanda* och en rad andra tidningar vid föreningens bildande 1884.⁹³ Uppropet var undertecknat av 142 kvinnor med namn, titlar och bostadsadresser. Under de närmast följande veckorna efter upppropets publicering, samt flera år framöver, intog uppgifterna om undertecknarna en central plats i rapporteringen om föreningens verksamhet. Bland titlarna fanns nämligen en påfallande stor andel friherrinnor, överstinnor och liknande. De olika fruarnas och fröknarnas efternamn var i sin tur frekvent representerade i adelskalendern.

Angivna titlar för undertecknarna av uppropet "Till Sveriges kvinnor" år 1884

Titel	Antal
Fru	57
Fröken	22
Friherrinna	18
Doktorinna	9
Överstinna	8
Grevinna	6
Professorska	5
Majorska	4
Landshövdingenska	4
Ingen angiven titel	2
Övriga*	7
Totalt	142

**Titlarna under "övriga" utgörs av borgmästarinna, domprostinna, hemmansägarehustru, hovrättsrådinna, presidenterska, prostinna resp. rothållareänka. Titlarnas stavning har anpassats till dagens stavningsregler.*

Källa: Svenska kvinnoföreningen, "Till Sveriges kvinnor!", 9 april 1884, Nya Dagligt Allehanda, s. 3.

Bland de många titlar som vittnade om kvinnornas hemmahörighet i överklassen var det dock en som avvek: en rothållaränka. Detta väckte munterhet i pressen som rapporterade om kvinnorna med formuleringar som: "en samling öfverklasskvinnfolk och en 'rothållareenka'", "de finfina damerna, med en rothållaränka från Westmanland i släptåg" och "Sveriges kanonkvinnor – 141 damer och en rothållareenka", liksom att de var en

grupp ”fosterlandsälskande qvinnor ur ’samhällets grädda’, med en af högfärdsdjefvulen riden vestmansländsk rothållareenka i spetsen”.⁹⁴ Och när Uppsalas studenter senare samma vår anordnade ett karnevalståg inkluderade det ett SKFF-inspirerat ekipage kallat ”En representant för vår endemiska frälsningsarmé (rothållareenka)”, bestående av en sorgklädd gammal dam släpandes på en gigantisk rotfrukt.⁹⁵

SKFF själva hävdade dock att uppropet hade undertecknats av kvinnor ”ur olika samhällsklasser” och betonade att det i medlemslistorna fanns en ”stor mängd allmogenamn”.⁹⁶

Den markanta överklassrepresentationen i uppropet och, framförallt, det för samtida kvinnoföreningar ovanliga upprustningsbudskapet, bidrog sannolikt till den massiva negativa pressuppmärksamhet som föreningen rönt under de första åren. I en tillbakablick på reaktionerna, knappt två decennier efter bildandet, skrev Eva Upmark att:

Uppropet möttes från alla håll af undran, af spe och hån. En skämttidning afbildade ”damerna”, som med leksaksverktyg arbetade nedanför ”Karlsborgs vallar”. Där föreningen ej möttes af direkt motstånd, var det med en skämtsamt nedlåtethet, såsom ett nytt, snart öfvergående tidsfördrif, man mottog den kvinliga försvarsrörelsen.⁹⁷

I vissa dagstidningar, däribland frisinnade *Dagens nyheter*, blev raljerandet med föreningen något av en följetong.⁹⁸ Hånet kritiserades dock av vissa namntunga samtida feminister vilka, samtidigt som de tog avstånd från SKFF:s syfte, försvarade föreningens existensberättigande och kvinnors rätt att yttra sig i försvarspolitiska frågor. Särskilt anmärkningsvärt fann de kritiken från just frisinnade aktörer, vilka de påpekade brukade vara tongivande i att hävda kvinnors rätt till offentlig verksamhet.⁹⁹

Förlöjligandet kom knappast som någon överraskning för SKFF:s kärngrupp. De danska förebilderna hade också blivit hänfullt bemötta och redan i föreningsinitieringsartikeln år 1883 hade Augusta Wästfelt givit uttryck för att hon räknade med liknande reaktioner i Sverige:

Det är möjligt, att vi skola mötas af skämt och stickord, det är möjligt, att hånande anmärkningar skola komma oss till del. Låtom oss icke bekymra oss härom [...]¹⁰⁰

I likhet med danskorna, som av sin nationella press getts namnet ”kanonkvinnor”, kom även SKFF att gå under benämningen ”kanonkvinnor” – ett namn som bar mindre rimlighet i det svenska fallet eftersom SKFF till skillnad från sin danska motsvarighet inte samlade in pengar till kanoner. I efterhand sade sig

kvinnorna ha burit sitt smädenamn med stolthet.¹⁰¹

Den enorma pressuppmärksamheten kring föreningen kan dock också ha varit till SKFF:s fördel genom att dess syfte blev vida omtalat och därmed välkänt. Knappt någon tidningsläsare i landet kunde år 1884 ha missat att en förening av detta slag hade bildats i huvudstaden. ”De etthundradefyrtiotvå” upprop sköt rent av den hett omdebatterade frågan om norsk-svenska unionen något åt sidan, konstaterade en tidning.¹⁰²

Alla pressreaktionerna var dessutom inte avvisande. Flera högerorienterade dagstidningar, däribland *Östgöta korrespondenten* och *Nya dagligt allehanda* välkomnade tvärtom föreningen med entusiasm. Den senare lät till exempel meddela uppfattningen att denna grupp av ”genom sin lefnadsställning mera framstående qvinnor” gjorde en pionjärinsats som förtjänade uppmuntran.¹⁰³

Den enda gång styrelsen uppgav att de lagt om sin strategi med anledning av pressens skrivelser var år 1899. En konflikt hade uppstått inom SKFF efter att en lokalförening meddelat offentligt att de tänkte skänka sina insamlade pengar till sjukvårdsmateriel istället för fästningsförstärkning och mausegervär. Efter drygt två år av medlande och hot om att dra lokalavdelningen inför domstol, samt åtskilliga negativa skrivelser i pressen om saken – där flera journalister tog tydlig ställning för lokalavdelningen

och uttryckte uppfattningen att sjukvård var ett mer passande insamlingsändamål för en kvinnoförening – vek sig styrelsen för att, som de själva uttryckte det, inte åsamka föreningen mer skada. De lyckades emellertid övertyga lokalavdelningen att sjukvårdsmaterialet i fråga skulle användas vid Bodens fästning, och kunde därmed peka på att de hållit fast vid sitt ursprungliga insamlingssyfte.¹⁰⁴

Försvarspolitisk icke-politik?

Som pressreaktionerna vittnade om var det främst inom den upprustningsvänliga högern som SKFF hade sina allierade, och liksom sina danska förebilder placerade sig föreningen också ideologiskt bland konservativa upprustningsförespråkare. SKFF kan rent av betraktas som en tidig samlingspunkt för högerkvinnor, i brist på ett partipolitiskt högerorienterat kvinnoförbund. Den första föreningen av sådant slag, Stockholms moderata kvinnoförbund, bildades först 1911 och det skulle dröja till 1913 innan kvinnor tilläts bli medlemmar i Allmänna valmansförbundet (nuvarande Moderaterna).¹⁰⁵

Inledningsvis var SKFF emellertid noga med att betona att föreningen var ”fullständigt fri från alla politiska syften”.¹⁰⁶ Detta trots att föreningen var försvarspolitiskt orienterad. Möjligen bottnade denna till synes motsägelsefulla kungörelse i att de med ”politiska syften” avsåg *partipolitik*.¹⁰⁷ Uttalandet

kan också förstås som ett uttryck för en självbild enligt vilken föreningen inte företrädde någon särskild politisk linje, ideologi eller samhällsklass, utan bara arbetade för fosterlandets bästa.

Med tiden blev dock kritiken mot socialdemokratin och stödet till högern allt mer påtagligt i texterna, och i årsberättelsen 1913 slog styrelsen bestämt fast att "en högerseger betyder försvarsfrågans snara och tillfredsställande lösning, trygghet utåt, ordning och reda i det inre."¹⁰⁸ Samma år hade SKFF gått samman med Moderata kvinnoförbundet och Kvinnoförbundet för Sveriges sjöförsvar i en namninsamling bland kvinnor till stöd för upprustning. Denna kvinnliga försvarspetition (eller "högerkvinnornas försvarspetition" som den benämndes av socialdemokrater) resulterade i 96 inbundna volymer med sammanlagt över en kvarts miljon underskrifter, vilka överlämnades till Lantförsvarsdepartementet i slutet av 1913.¹⁰⁹

Formuleringen om SKFFs frihet från "alla politiska syften" kan möjligen också ha varit en passning till det som i samtiden ofta kallades politisk valrätt, det vill säga rösträtt i andrakammarval. Rösträtten hörde vid sidan om försvarsfrågan till de mest omdebatterade frågorna i selskiftets Sverige och de två kopplades även samman genom bland annat krav på att den som gjort värnplikt skulle få rösta.¹¹⁰ Rösträttsfrågan låg därtill nära SKFF:s tidiga utveckling i kronologiskt

avseende. Några dagar innan SKFF bildande hade den dittills första riksdagsmotionen om rösträtt för kvinnor debatterats och röstats ner.¹¹¹

I uppropet 1884 gjorde SKFF en tydlig koppling till denna aktuella fråga genom att deklarera att föreningen inte gjorde några anspråk på att delta i politiska församlingar eller beslut.¹¹² Också i upprinnelsetexten från året dessförinnan vände Wästfelt samtida feministiska strömningar ryggen genom att betona att de försvarsälskande kvinnor hon sade sig representera inte hörde till dem "som i tid och otid ifrå för kvinnans s.k. emancipation eller kämpa för hennes rätt och förmåga att deltaga i det offentliga lifvet – o, nej".¹¹³ Ytterligare några år senare betonade hon i SKFF:s namn att föreningen inte drevs "af något fåfångt begär att vilja spela en roll i dagens politiska frågor".¹¹⁴

I boken *I otakt med tiden: om rösträttsmotstånd, antipacifism och nazism bland svenska kvinnor* identifierar Sif Bokholm femton kvinnor som framträdde offentligt som rösträttsmotståndare under 1900-talets första två decennier. Bland dessa finns två namn från SKFF:s styrelse: Augusta Wästfelt och Hildegard Thorell.¹¹⁵ Sommaren 1913 bidrog de med varsin text till *Nya dagligt allehandas* följetong om kvinnors rösträtt, där de vände sig mot sådana krav. "Kvinnans naturliga verkningskrets är hemmet och familjen", inte politiken,

betonade Wästfelt i sitt inlägg, och tillade att "[f]eminismens inflytande på det allmänna är hos oss redan allt för stort".¹¹⁶

Hennes huvudargument mot kvinnors rösträtt var dock att kvinnorna utgör en majoritet av befolkningen. Därmed skulle de "kunna försätta männen så godt som ur spelet", vilket i sin tur skulle riskera hela nationens frihet eftersom kvinnor, enligt Wästfelt, i valet mellan krig och en "skadlig och förödmjukande fred" skulle välja det senare".¹¹⁷

Samma år betonade SKFF i sin årsberättelse att föreningens kvinnor "hafva icke politisk rösträtt och sakna den ej heller".¹¹⁸ I sammanhanget bör påpekas att Eva Upmark vid denna tidpunkt sades tillhöra de så kallade rösträttskvinnorna, det vill säga kvinnor som förespråkade rösträtt utan könsbegränsning. Även om Upmark uppgavs ha betraktat kampen om rösträtten som en underordnad fråga, indikerar detta att styrelsen i åtminstone ett fall inte stod tydligt enade bakom de åsikter som uttrycktes i SKFFs texter.¹¹⁹

Moderskap och antipacifism

Wästfelts argument om kvinnors husliga och uppfostrande huvuduppgift går igen i många av de texter hon skrev för SKFF, och vikten av att utöva patriotiskt inflytande på just kvinnor utgjorde också föreningens återkommande motivering för sin existens. Till exempel

slog föreningen fast i sin årsberättelse 1891 att inget är viktigare än att "hos Sveriges qvinnor ingjuta en varm och lefvande fosterlandskärlek"; för det är "i qvinnans hand, som nationens öde i viss mån hvilat".¹²⁰ Männen utgör visserligen nationens politiska styre, men det är kvinnorna, underströks det, "som *uppfostra* männen och gifva gossens själ den *första*, måhända för alltid afgörande riktningen" – i vilket lades att fostra söner till gudfruktiga, offervilliga patrioter och soldater.¹²¹

Mödrar som uppfostrare av nästa generations män utgjorde samtidigt också en central punkt i argumentationen hos SKFF:s uttalade huvudantagonister: freds rörelsen. Till skillnad från SKFF framhöll dock freds rörelsen kvinnors betydelse för att fostra fredliga söner, eller som SKFF ogillande uttryckte det i en kritisk kommentar: att "göra sina unga söner likgiltiga för och oanvändbara till – – fäderneslandets försvar".¹²²

Just freds rörelsen (eller försvars nihilisterna, som de ofta benämndes av SKFF), var föreningens tydligaste ideologiska motståndare. Kritik mot och raljerande över densamma löper som en röd tråd genom föreningens årsrapporter. I de få, mer försonande skrivna texterna om freds rörelsen, sades de emellertid ha samma mål som SKFF – freden – men att medlen och idéerna var varandras motsatser. Freds rörelsen var, enligt SKFF, nedrustningsförfäktande

kosmopoliter, medan de själva var upp-
rustningsförespråkande nationalister.

Det bör samtidigt påpekas att det i
några av SKFFs tidiga texter finns in-
slag av krigsromantik där krig visserli-
gen erkänns åstadkomma lidande och
död, men där det också hävdas att ”det
för ett folk ej alltid är lyckligt att under
lång tid åtnjuta fredens välsignelser” och
att ett krig ”rensar och befruktar samt
väcker de utmattade krafterna till nytt
liv” samt är något som behövs om ”de
hälsosamma verkningarna därav icke på
annat sätt kan frambringas”.¹²³

SKFF verkade som sagt parallellt
med, men i flera avseenden isolerad från,
den feministiska rörelsen i den så kallade
första vågen. Samtidigt drog föreningen
nytta av den vidgade plats för kvinnor i
offentligheten och politiken som femi-
nismen krävde och tog sig – men som
SKFF officiellt vände ryggen.¹²⁴

Häri ligger en paradox som inte be-
rörs i SKFF:s texter: att å ena sidan av-
visa samtida feministiska krav på kvin-
nors offentliga och politiska medverkan,
å andra sidan starta en kvinnoförening
som bedrev försvarspolitisk agitation
och verksamhet. Idéerna är till synes
logiskt inkompatibla, men paradoxen
förstärktes genom att föreningen å ena
sidan gång på gång betonade kvinnors
plats i hemmet i motsats till mäns i
offentligheten och politiken, å andra
sidan anordnade basarer och fester i
offentligheten för penninginsamlingar

till militära ändamål och därmed gjorde
försvarspolitik.

Föreningens initiativtagare, Augusta
Wästfelt, personifierade denna para-
dox. Hon underströk återkommande att
kinnans främsta roll var den som mor
och hustru, och fördömde kraftigt sam-
tida krav på kvinnors politiskt delta-
gande. Samtidigt var hon själv en ogift
kvinna utan barn som verkade i det of-
fentliga och arbetade med försvarspoli-
tiska frågor.

Utifrån betoningen av kvinnors plats
i hemmen framstår den privata levnads-
situationen även för de övriga tre kvin-
norna i kärngruppen som svårförenlig
med engagemanget i SKFF. De var
alla gifta med barn, som i två fall –
Upmark och Rappe – var nyfödda eller
mycket små under föreningens upp-
startsperiod. Enligt Upmark kom dock
alltid maken och barnen i första rum-
met och det var enligt egen uppgift först
efter makens död som hon trappade
upp sina föreningsengagemang.¹²⁵

Omorganisering

Enligt den egna historieskrivningen
bildades SKFF i motvind, men drog
sedan fördel av drygt två decennier
av ökat försvarsintresse och upprust-
ningsvilja.¹²⁶ Första världskrigets in-
ledning medförde förnyat intresse för
föreningen, men under krigets gång
tog andra organisationer fokus och en-
gagemang från SKFF, däribland Röda

korset, den av Eva Upmark initierade samverkansorganisationen Kvinnornas Uppbåd samt en rad föreningar som samlade in pengar till landstormens utrustning.¹²⁷

Efter Versaillesfreden fanns en allmän önskan om nedrustning i samhället och SKFF befann sig i ett för föreningen ogynnsamt läge, till synes tillbaka på ruta ett med vad de beskrev som en folklig försvarsovilja av liknande slag som vid föreningens bildande 1884. I en skrivelse till styrelsen våren 1920 konstaterade Eva Upmark att krigsåren haft ett "förlamande inflytande" och att "fosterlandsvänner känner med sorg hurusom vårt lands försvarsfråga nu åter är i ett 'neda' om möjligt ännu mörkare än för 35 år sedan".¹²⁸

Betydande personförändringar inom styrelsen bidrog ytterligare till en svår situation för föreningen; inför årsmötet 1920 konstaterades att endast en av kvinnorna från kärngruppen skulle sitta kvar i styrelsen. Lotten von Plomgren hade avgått sex år tidigare med hänvisning till ålder och sviktande hälsa, Augusta Wästfelt var svårt sjuk och hade lämnat styrelsen hösten 1919, och Eva Upmark hade avböjt fortsatt styrelseengagemang med hänvisning till ålder och andra för- eningsengagemang.¹²⁹

Skulle föreningen ge upp och avsluta sin verksamhet? Styrelsemajoriteten ansåg detta och beslöt i samband med Wästfelts avgång att lägga fram förslag

om saken vid ett extrainkallat föreningsmöte – vars deltagare dock avvisade förslaget. Till dem som starkast pläderade mot nedläggning hörde medlemmarna Coralie Elliot (tillika mångårig sekreterare för systerföreningen Kvinnoförbundet för Sveriges sjöförsvär), Cecilia Milow (tillika aktiv inom bland annat Sveriges moderata kvinnoförbund) samt kärngruppens Eva Upmark.¹³⁰ För Upmark var den rådande nedrustningsopinionen samt Wästfelts avgång de främst talande skälen för föreningens *fortlevnad*, och i en hyllning till stiftarinnan våren 1920 skrev hon mot denna bakgrund att:

Det är därför som vi, Kvinnoföreningens vänner och medlemmar, hvarken kunde eller ville låta vår förening dö i och med det att Augusta Wästfelt lemnade densamma. En större glädje för hennes ålderdom, den må nu blifva lång eller kort, kunna vi ej skänka henne än att hon får se sin älskade förening bestå, lefva och gå framåt – ett bättre tack för hennes eget ståtliga lifsarbete kunna vi ej ge henne än att vi omsätta den kärlek till Sverige och dess framtid som besjälär oss alla i handling.¹³¹

Upmarks linje vann gehör och föreningen blev kvar, men omorganiserades för att möta de nya förutsättningarna.¹³² Med tiden blev SKFF allt mer perifer vid sidan av nya och snabbväxande för-

svarsföreningar, inte minst lottarörelsen som bildades 1924 med penninginsamlingar till militär utbildning som huvuduppgift. Det var också till lottarörelsen som SKFF överförde sina resterande medel när föreningen slutligen lades ner, år 1970.¹³³

Patriotism som ekonomisk aktion

De fyra kvinnor som tillsammans utgjorde en kontinuitet och stomme i föreningen under dess första tre decennier hade ett brett kontaktnät inom Stockholms militära och kulturella överklass. Föreningens insamling av pengar underlättades med största säkerhet mycket av detta förhållande, liksom av de övriga medlemmarnas välbärgade och militärt överrepresenterade familjeförhållanden.

Den faktiska militärfinansiella betydelsen av föreningens bidrag är dock inte klarlagd och frågan förtjänar genomlysning i framtida forskning. I samtida press beskrevs emellanåt föreningens insamlade medel till fästningar som en droppe i havet, snarare än ett avgörande ekonomiskt bidrag. De många breven i föreningens arkiv från skytteföreningar med begäran om bidrag och efterföljande tack indikerar dock att medlen var av mycket stor materiell betydelse för

åtminstone den frivilliga skytterörelsens verksamhet.¹³⁴

Oavsett den faktiska ekonomiska betydelsen ska symbolvärdet i föreningens verksamhet inte underskattas. Genom insamlingen av pengar till fästningsförstärkning, vapen, ammunition och andra militära ändamål, omsatte Augusta Wästfelt, Lotten von Plomgren, Eva Upmark, Anna Rappe och de andra kvinnorna i SKFF sina patriotiska och nationalistiska idéer i ekonomisk handling. Deras kollektiva engagemang för upprustning utmanade också samtida genusnormer och bröt mark för andra konservativa och upprustningsförespråkande kvinnoorganisationer, samt för penninginsamlingar till icke-filantropiska syften. I kölvattnet av föreningens framgångar bildades en rad kvinnoorganisationer med liknande inriktning och det anordnades åtskilliga stora insamlingskampanjer för militära ändamål.¹³⁵ SKFF är därför en förening vars verksamhet och medlemmar bör ägnas större uppmärksamhet än vad som hittills varit fallet.

Denna artikel har genomgått vetenskaplig granskning av externa läsare enligt modellen double-blind peer review.

Noter

- 1 SKFF, Redogörelser [årsberättelser] för åren 1889–1907, i Kungliga bibliotekets samling av vardagstryck (hädanefter KB v-tr.). Jämförelsen av penningvärde baseras på konsumentprisindex och är genomförd med hjälp av Rodney Edvinsons digitala prisomräknare på historia.se (15 juli 2020). En alternativ beräkning, baserad på löneindex för en manlig industriarbetare, ger ett penningvärde av närmare 26 miljoner kronor. Ibid.
- 2 Som exempel på sådana organisationer kan nämnas Kvinnoförbundet för Sveriges sjöförsvaret (bildad 1895), Kronprinsessans centralråd för landstormens beklädnad och utrustning (bildad 1914), Drottningens centralkommitté (bildad 1915) samt Sveriges Landstormskvinnor (bildad 1924, från 1942: Sveriges Lottakårer). Om dessa föreningar och deras insamlingsverksamhet, se t.ex. Alf Åberg, "Kvinnoinnsatser för försvaret kring sekelskiftet", i *Lottorna i samhällets tjänst* (Stockholm 1984); Kjell Östberg, "Krig och fred i svensk kvinnorörelse", Christina i Florin et. a. (red.), *Kvinnor mot kvinnor: om systerskapets svårigheter* (Stockholm 1999); Klas Kronberg, "Klockorna ringa till samling: om kvinnors krigsberedskap under första världskriget" i Klas Kronberg (red), *Sömmerskor, tornsvalor och soldater: kvinnors försvarsarbete i Sverige sedan första världskriget* (Stockholm 2016); Fia Sundevall, "Money, gender and military education: women as economic agents in military affairs (Sweden, 1924–1942)", *Militärhistorisk tidskrift*, 2017. Om föreningarnas medlemstal, se: Östberg 1999, s. 17; Kronberg 2016, s. 52, Sundevall 2017, s. 70.
- 3 Redan tjugo år tidigare, 1864, hade det bildats en annan försvarsinriktad kvinnoförening. Till skillnad från SKFF var denna dock inte självständig, utan var en (kvinno)avdelning till Föreningen för frivillig vård av sjuka och sårade i fält (senare: Svenska Röda korset). Föreningen hade inte heller insamling av pengar som sin huvudaktivitet, utan tillverkning av sjukvårdsmaterial samt utbildning av krigssjuksköterskor. Se Fia Sundevall, *Det sista manliga yrkesmonopolet: genus och militärt arbete i Sverige 1865–1989* (Stockholm 2011), s. 39–44. Jfr Åberg, 1984, s. 9; Östberg 1999, s. 17.
- 4 Se t.ex. Inger Hammar, "Den problematiska offentligheten: Filantropi, kvinnokall och emancipation", *Scandia*, (62):2, 1996, s. 269–329; Ulla Manns, *Den sanna frigörelsen: Fredrika-Bremer-förbundet 1884–1921* (Eslöv 1997), särskilt kap 2; Ulla Manns, *Uppsystrar, vapnen er!: kön och politik i svensk 1800-talsfeminism* (Stockholm, 2005); *Lovisa af Petersens, Formering för offentlighet: kvinnokonferenser och Svenska kvinnornas nationalförbund kring sekelskiftet 1900* (Stockholm, 2006). I sammanhanget bör det påpekas att väg-begreppet i relation till feminismens historia är kraftigt omdebatterat. För en inblick i denna diskussion, se t.ex. Kathleen Laughlin, et. al. "Is it time to jump ship? Historians rethink the waves metaphor", *Feminist Formations* (22):1, 2010, s. 76–135.
- 5 Om pressuppmärksamheten, se längre fram i denna artikel. Bland försvarsföreningarna kan, utöver SKFF och Kvinnoförbundet för Sveriges sjöförsvaret, nämnas Föreningen Värnplikens Vänner (bildad 1875), Allmänna försvarsföreningen (bildad 1890) och Föreningen för befrämjandet av Norrlands fasta försvar (1892). Bland fredsföreningarna särskilt Svenska freds- och skiljedomsföreningen (bildad 1884) samt Sveriges kvinnliga fredsförening (bildad 1898). Se t.ex. Eva Upmark, "Svenska kvinnoföreningen för fosterlandets försvar", *Dagny* nr 7 1902, s. 152–153; Arvid Cronenberg, "Gustaf Björlin och Allmänna försvarsföreningen", *Aktuellt och historiskt*, 1969, s. 53–94; Bert Mårald, *Den svenska freds- och neutralitetsrörelsens uppkomst* (Göteborg 1974). Om försvarsfrågans ställning i samtida politik, se även t.ex. Lars Danius, *Samhället och försvaret: återblick på svensk försvarspolitik 1809–1955* (Uppsala 1956) s 30–55; *Lars Ericson, Medborgare i vapen: värnplikten i Sverige under två sekel* (Lund 1999), s. 85–105.
- 6 Om högerens kvinnors partipolitiska utanförskap, se: Stina Nicklasson, *Högerens kvinnor: problem och resurs för Allmänna valmansförbundet perioden 1900–1936/37* (Uppsala 1992), s. 27, 70–71.

- 7 Föreningsmaterialet är hämtat från vardags-tryckssamlingen vid Kungliga biblioteket (KB) respektive SKFF:s arkiv vid Krigsarkivet (KrA). Pressmaterialet har samlats in genom en kombination av dels frisökningar i KBs databas av digitaliserade svenska dagstidningar, dels riktade sökningar i mikrofilmade dagstidningar (däribland *Nya Dagligt Allehanda*) samt digitaliserade resp. pappersversioner av *Hertha*, *Idun*, *Tidskrift för hemmet* och *Medborgarinnan*. Sökningarna i KBs databas gjordes under november och december 2019, varvid titlar och årgångar som eventuellt tillkommit i databasen därefter inte innefattas. Bland övriga tidningar och tidskrifter har sökningar antingen gjorts utifrån uppgifter i tidigare forskning, på jämna jubileumsår för SKFF, samt i anslutning till de fyra kvinnornas respektive död. Eva Upmarks personarkiv ("Eva Upmarks samling") finns hos Kvinnohistoriska samlingarna (Kvinnsam) vid Göteborgs universitetsbibliotek (GUB), signum A8. Hennes levnadsteckning ingår i den tryckta släktkrönikan *Släkten Upmark genom fem århundraden*, 2016.
- 8 Kvinnobiografiskt lexikon (SKBL), "Mer om urval och metod", www.skbl.se/sv/om-skbl (hämtad 25 januari 2020); förf. anteckningar från redaktionens presentation av projektet vid genusseminariet, Historiska institutionen, Stockholms universitet, 8 mars 2017; e-mail-korrespondens mellan förf. och SKBL-redaktörerna Maria Sjöberg och Ulrika Lagerlöf Nilsson, 14 jan. 2020. Slagsidan framträder än tydligare i Lisbeth Larsson, red. *Märkvärdiga svenska kvinnor* (Stockholm 2019) där redaktören valt ut ett hundratal av lexikonets poster för återpublicering i bokform.
- 9 Sif Bokholm, *I otakt med tiden: om rösträttsmotstånd, antipacifism och nazism bland svenska kvinnor* (Stockholm 2008), s. II. Se även Sif Bokholm, "Svenska 'kanonkvinnor': fragment ur försvarsdebatten före första världskriget", i Eva Österberg & Marie Lundstedt Cronberg (red.), *Kvinnor och våld: en mångtydig kulturhistoria* (Lund 2005).
- 10 Sundevall 2011, s. 14; Anders Ahlbäck & Fia Sundevall, "Introduction", i Anders Ahlbäck & Fia Sundevall (red.), *Gender, war and peace: Breaking up the borderlines* (Joensuu 2014), s. 6–22. Se även Gunnar Artéus, "Svensk militärhistorisk forskning under 1900-talet", *Militärhistorisk tidskrift*, 1985, s. 233–252.
- 11 Östberg 1999, s. 17–20 (cit. s. 19).
- 12 "von Plomgren, Ida", *Vem är Vem? Stockholmsdelen* (Stockholm 1945) s. 660. Dock förekommer namnet Gunborg Elfving i såväl Fredrika Bremer förbundets styrelse (som suppleant) på 1880- och 90-talen samt i SKFF:s styrelse (ordinarie ledamot) de första två decennierna på 1900-talet. Om det rör sig om samma person var emellertid denne Elfving inte styrelseaktiv i de båda organisationerna samtidigt, vilket gör personkopplingen mindre relevant i sammanhanget. Fredrika-Bremer-förbundet, Verksamhetsberättelser, 1885–1905. Stockholms stadsarkiv.
- 13 Om kopplingarna till Svenska Kvinnors nationalförbund, se af Petersens 2006, s. 54–61, samt de biografiska presentationerna av Eva Upmark och Anna Rappe längre fram i föreliggande text. Om personkopplingar till Kvinnoförbundet för Sveriges sjöförsvär (KFSS), se medlemsmatriklar i KFSS:s årsberättelser: Krigsarkivet, vol. I och 7, resp. KB v-tr. Om överlappande medlemskap inom flera av sekelskiftets kvinnoorganisationer, se även Sif Bokholm, "I vimlet: mötesplatser för kvinnosak och kultur kring sekelskiftet 1900", i Eva Östberg & Christina Carlsson Wetterberg (red.), *Rummet vidgas: kvinnor på väg ut i offentligheten 1880–1940* (Stockholm 2002) s. 309.
- 14 För tidigare resonemang i denna riktning, se: Erika Svedberg & Annica Kronsell, «Plikten att försvara Sverige: maskulinitet, femininitet och värnplikt», *Tidskrift för politisk filosofi*, nr 1, 2002, s. 21; Sundevall 2011, s. 14. Jfr Daniel Nyström, *Innan forskningen blev radikal: en historiografisk studie av arbetarhistoria och kvinnohistoria* (Malmö 2015).
- 15 David Tjeder, Fia Sundevall & Alma Persson, "Gendering peace, 1850–2000: a framework of analysis", i Anders Ahlbäck & Fia Sundevall (red.), *Gender, war and peace: Breaking up the borderlines* (Joensuu 2014), s. 40–59.

- 16 Leif Törnquist, "Kvinnornas uppbåd 1914–1921: en samverkansorganisation i frivilligförsvarets tidigare år", *Militärhistorisk tidskrift*, nr 1, 1982, s. 73.
- 17 Ibid.
- 18 Åberg 1984, s. 9–11.
- 19 Östberg 1999.
- 20 Ibid s. 17.
- 21 Liksom SKFF anordnade också dessa kvinnoorganisationer penninginsamlingar till försvarsrelaterad verksamhet. Kronberg, 2016, s. 52.
- 22 Utöver redan refererade verk kan även nämnas: Ericson, Lars, "En folkrörelses framväxt" i *Lottorna i samhällets tjänst*, (Stockholm, 1984), s. 197–226; Charlotte Tornbjer, *Den nationella modern: Moderskap i konstruktioner av svensk nationell gemenskap under 1900-talets första hälft* (Lund 2002); Madeleine Lidestad, *Uppbåd, uppgifter, undantag: om genusarbetsdelning i Sverige under första världskriget* (Stockholm 2005); Klas Kronberg (red), *Sömmerskor, tornsvalor och soldater: kvinnors försvarsarbete i Sverige sedan första världskriget* (Stockholm 2016). Se även Ahlbäck & Sundevall 2014.
- 23 Tornbjer 2002; Bokholm 2002, 2005, 2008.
- 24 Augusta Wästfelt [under signaturen En svensk kvinna], "Qvinnan och försvaret", *Nya Dagligt Allehanda (NDA)* 21 april 1883, s. 3.
- 25 Ibid.
- 26 Ibid.
- 27 Ibid.
- 28 Om den uttalade inspirationen se Wästfelt 1883, s. 3; SKFF, "Till Sveriges Qvinnor" [upprop], 1884; SKFF, Redogörelse för 1884, s. 7, KB v-tr.; *Svenska Qvinnoföreningen för fosterlandets försvar, dess uppkomst och verksamhet jemte ledamotsförteckning* (Stockholm, 1890), s. 2–3; E. F., "Augusta Wästfelt", *Idun* (5):48, 1892, s. 1. *NDA* hade rapporterat om föreningen i positiva ordalag i samma artikel som de kritiskt kommenterat bildandet av Svenska freds- och skiljedomsföreningen. "För dagen", *NDA*, 3 april 1883, s. 2.
- 29 Tinne Vammen. "Kanonkvinnorna fostrade sönerna till soldater", *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, nr. 4 1992, s. 4–13; René Karpantschof, *Gaden og parlamentet: kollektive aktioner, demokrati og den moderne politikis tilblivelse i Danmark 1835–1901* (Köpenhamn 2007), s. 233.
- 30 Wästfelt 1883, s. 3.
- 31 SKFF, Redogörelse, 1884, s. 1, KB v-tr. Inledningsvis kallade sig föreningen "Svenska qvinnoföreningen". Efter 1890 för "Svenska qvinnoföreningen för fosterlandets försvar". SKFF, Redogörelser, 1884–1890, KB v-tr.
- 32 SKFF, Redogörelse, 1884, s. 1, KB v-tr.
- 33 SKFF, stadgar och redogörelser åren 1884–1920, KB v-tr. Om fästningsvallarna på Vaberget se t.ex. Kenneth von Kartaschew, *Karlsborgs fästning och Vabergets historik och beskrivning* (Stockholm 1999).
- 34 Thorell valdes in som suppleant 1891 och som ordinarie året därpå. SKFF, Redogörelser, åren 1891–1931, i KB v-tr.
- 35 SKFF, Redogörelser, åren 1884–1914, KB v-tr.
- 36 E. F. "Augusta Wästfelt", *Idun* (5):48, 1892, s. 1. Se även *Sveriges ridderskaps och adels kalender 1874* (Stockholm 1873), s. 1074; *Svensk adelskalender 1906* (Stockholm 1905), s. 710. Angående broderns namn och syskonantalet presenterar Bokholm (2008, s. 117) andra uppgifter om bland annat utbildning, syskonantal och namn, som tycks härstamma från Wästfelts julsaga *Från Lusse till jul: minnen från ett västgötabem: skizz* (Stockholm, 1887). I inledningen till den boken hävdar Wästfelt att den är självbiografisk, men de uppgifter som är kontrollerbara mot mantalslängder och adelskalendrar stämmer inte. Jag tolkar det därför som att julsagan bör läsas som självbiografiskt inspirerad men med tagna journalistiska friheter.
- 37 Se särskilt Augusta W. [Wästfelt], *Ur historien och sagoverlden: berättelser: Sveriges barn och ungdom tillegnade* (Stockholm 1890).

- 38 "Stockholms läsesalong", *Stockholms dagblad*, 9 dec. 1882, s. 7; "Inbjudning", *Aftonbladet* 29 jan. 1883, s. 4. Om läsesalongen och dess syfte, se: Claës Lundin, *Nya Stockholm* (Stockholm 1890), s. 354–357; Lisbeth Stenberg, *I kärlekens namn: om människosynen, den nya kvinnan och framtidens samhälle i fem litteraturdebatter 1881–1909* (Stockholm, 2009), s. 358. Om högreståndskvinnor och salonger av detta slag, se även Marie Steinrud. "Egna rum: kvinnliga sfärer i det tidiga 1800-talets högreståndskultur", *Rig*, 84:1, 2001.
- 39 Om basarer som insamlingsmedel i det sena 1800- och tidiga 1900-talets Sverige, se Sundevall 2017, s. 74–76.
- 40 SKFF, Redogörelser 1884–1900, KB v-tr.; "Augusta Wästfelt död", *Svenska dagbladet* (*SvD*), 5 okt. 1920, s. 10.
- 41 Sveriges ridderskaps och adels kalender 1874, s. 1074; Svensk adelskalender 1906, s. 710. Om jungfrustiftsinrättningen, se t.ex. Hanna Wijnblad, "Om vadstena adliga jungfrustift", *Idun* (13):19, s. 295–298; "Stift" (1B), *Svenska akademins ordbok* (Stockholm 1899).
- 42 Eva Upmark skriver om Wästfelts roll i SKFFs textproduktion i bl.a. minnesrunan "Augusta Wästfelt in memoriam", *SvD*, 9 okt. 1920, s. 9, samt manuskriptet "Till Augusta Wästfelt", 26 mars 1920, Eva Upmarks samling vid Kvinnsam, GUB.
- 43 Enligt Åberg 1984 s. 10 tycks Wästfelt "helt ha upphört med sin författarverksamhet för att kunna ägna hela sin kraft åt det frivilliga försvaret". Detta stämmer dock inte. Tvärtom publicerade Wästfelt en rad böcker under sin mest aktiva tid i SKFF, se t.ex. *I långa vinterkvällar: berättelser och sagor: Sveriges barn och ungdom vänligt tillagnade* (Stockholm, 1898); *Gammal kärlek: skizz*, (Stockholm 1898), *Vid Elfvastrand* (Indalselven) (Stockholm 1903). Se även dikter av Wästfelt i bl.a. *Ny Illustrerad tidning* 2 april 1887 resp. 1 oktober 1887, samt *Svenska illustrerade Familje-Journalen* nr 42 1887, resp. debattinlägg i rösträttsfrågan: "Politiserade kvinnor inget behov", *NDA*, 25 juni 1913, s. 1.
- 44 E. F. [troligen Ellen Fries], "Augusta Wästfelt", *Idun* (5):48, 1892, s. 1.
- 45 Att det var Wästfelt som stod bakom signaturen framkommer i ibid.
- 46 Åberg 1984, s. 10; Bokholm 2008, s. 117–118.
- 47 Exempel på texter som publicerades under signaturer var, utöver artikeln i *Nya Dagligt allehanda*, 1883 (signerad "En svensk kvinna"): *Från Lusse till jul*, 1887 (signerad A–a W–lt), *Gammal kärlek*, 1898 (A–a W.) samt *Ur historien och sagoverlden*, 1890 och *I långa vinterkvällar*, 1898 (Augusta W.).
- 48 Se t.ex. "Svenska qvinnoföreningen", *Stockholms dagblad*, 20 april 1890, s. 3; "Cirkulär", *NDA* 19 feb. 1894, s. 3; "Svenska qvinnoföreningen för fosterlandets försvar", *Dagens nyheter* (DN) 30 mars 1897, s. 2.
- 49 "I dessa försvarsfrågans dagar", *Stockholms dagblad* 24 nov. 1892, s. 3; E. F. 1892, s. 1.
- 50 *Aftonbladet* 11 jan 1913, s. 6; Karl Löfström, *Kungl. medaljen Illis quorum meruere labores* (Stockholm, 1933); *Släkten Upmark*, 2016, s. 188.
- 51 Johan Liljecrantz lämnade senare såväl armén som hovet i protest över att inte ha erhållit en specifik högre befattning. *Sveriges ridderskaps och adels kalender 1874* (Stockholm 1873), s. 546; Sveriges befolkning 1880 [databas]; Carl Magnus Björnstjerna, "Liljecrantz, Gustaf Fredrik" och "Liljecrantz, Johan", *Svenskt biografiskt handlexikon*, L–Ö (Stockholm 1906), s. 54–55; "Lotten von Plomgren", *SvD*, 23 juli 1916, s. 10; "Dödsfall", *Göteborgs aftonblad*, 24 juli 1916, s. 10; *Anteckningar om Konungens lifgarde till häst 1770–1872* (Stockholm 1932) s. 119–120; Göran Norrby, *Adel i förvandling: adliga strategier och identiteter i 1800-talets borgerliga samhälle* (Uppsala, 2005), s. 238, 264.
- 52 Min översättning från danska originalet. Tine Vammen, "Jacquette Liljecrantz", *Danskt kvindebibliografiskt leksikon 2* (Köpenhamn 2006), s. 426. Se även "von Plomgren, Ida", *Vem är det: Svensk biografisk handbok 1953* (Stockholm 1953), s. 854; Ture Nerman (red.) *Jacquette Liljecrantz: ett romantiskt kvinnoöde* (Stockholm, 1965).

- 53 *Sveriges ridderskaps och adels kalender 1874* (Stockholm 1873), s. 687; *Sveriges ridderskaps och adels kalender 1915* (Stockholm 1914), s. 807–808; ”3. Plomgren”, *Svenska män och kvinnor: biografisk uppslagsbok. Del 6.* (Stockholm, 1949), s. 113–114
- 54 ”Dödsfall”, *SvD*, 26 feb. 1916, s. 5; ”Lotten von Plomgren”, *SvD*, 23 juli 1916, s. 10; ”Dödsfall”, *Göteborgs aftonblad*, 24 juli 1916, s. 10.
- 55 SKFF, Redogörelse för 1914, s. 6, KB v-tr; ”Lotten von Plomgren”, *SvD*, 23 juli 1916, s. 10.
- 56 Nerman 1965, s. 15.
- 57 ”Lotten von Plomgren”, *SvD*, 23 juli 1916, s. 10. Jag har utan framgång försökt bekräfta uppgifterna om hennes styrelseengagemang i Pauvres honteux vänner. Något arkiv för en stiftelse med detta namn finns inte listat i Nationella arkiv databasen (sökning 13 januari 2020), inte heller någon stockholmsbaserad förening med liknande namn. I Kungliga bibliotekets vardagstryckssamling finns emellertid handlingar från Sällskapet Vänner till pauvres honteux i Stockholm. I det materialet har jag dock inte funnit några spår av Lotten von Plomgren.
- 58 Om hennes namn, se ”Anna Rappe”, *Medborgarinnan* (2):2 1923, s. 5–6
- 59 Ena dottern (Signe, född 1879) blev hovsångerska medan båda sönerna (födda 1884 och 1887) gick i faderns spår och blev officerare. *Sveriges ridderskaps och adels kalender 1923* (Stockholm 1922), s. 934;
- 60 Om engagemanget i Svenska kvinnors nationalförbund, se af Petersens 2006, s. 59. Hon finns även med bland namnen på de kvinnor som undertecknat uppöppet vid bildandet av Kvinnornas Uppbåd 1914 (initierat av Eva Upmark), men ingick inte i dess styrgrupp. Se Törnqvist 1982, s. 64.
- 61 Ibid; ”Rappe, Axel Emil”, *Svenskt biografiskt handlexikon* (Stockholm 1906), s. 321–322.
- 62 Joachim Åkerman, ”Anna Rappe död”, *SvD* 9 februari 1946, s. 11.
- 63 ”När kvinnorna köpte mark år försvaret”, *SvD* 29 mars 1934, s. 24
- 64 Ibid.
- 65 ”Våra ministerfruar”, *Idun* (10):3, 1897, s. 18; *Sveriges ridderskaps och adels kalender 1923* (Stockholm 1922), s. 934; ”När Strindberg var informator”, *SvD* 15 maj 1935, s. 10; Åkerman 1946, s. 11; ”Anna Rappe”, *DN*, 10 februari 1946, s. 17; ”På stan”, *DN*, 13 februari 1946, s. 10.
- 66 Alexandra Skoglund, ”Eva Upmark 60 år”, *Dagny*, nr 4 1912, s. 277–278; Yvette, ”Eva Upmark 60 år”, *SvD* 2 juni 1912, s. 7; P.M.G. ”En svensk föregångskvinna”, *Hemmet* (25):mid-sommarn, 1912 s. 676; ”Ett Stockholms hem med gamla traditioner”, *Svenska hem i ord och bilder* (10):6, 1922, s. 117–124; ”Medaljongen”, *SvD*, 28 maj 1922, s. 5; ”Då Eugen Janson och Nordström upprörde sinnen”, *DN*, 1 mars 1944, s. 13; Torsten Gunnarsson, *Carl Larsson* (Stockholm 2008) s. 96. Se även *Släkten Upmark*, 2016, s. 174–185.
- 67 ”Dödsfall” [F. R. Kindstrand], *DN*, 9 maj 1894, s. 2; ”Instruktionsapotek”, *Nordisk familjebok* (Stockholm 1910), s. 746; Skoglund 1912, s. 277.
- 68 ”Upmark, Gustaf Henrik Wilhelm”, *Svenskt biografiskt handlexikon*, 2a uppl. (Stockholm 1906), s. 663; *Släkten Upmark* 2016, s. 174–176.
- 69 *Släkten Upmark*, 2016, s. 189.
- 70 Skoglund 1912, s. 277
- 71 *Släkten Upmark* 2016, s. 187.
- 72 I Röda korsets kvinnoförening var hon aktiv åren 1905–1921, främst som sekreterare men också under en period som vice ordförande under en period. För Svenska kvinnors nationalförbund ingick hon i centralkommittén från 1898 samt var dess ordförande åren 1909–1921 och stod värd för förbundets stora internationella konferens 1911. Styrelseuppdraget i Kronprinsessans centralråd för Landstormsmäns beklädande resp. Kvinnornas uppbåd varade åren 1914–1920, resp. 1914–1921. Skoglund 1912, s. 277; af Petersens 2006, s. 59–64, 122; *Släkten Upmark* 2016, s. 187–188. Se även Törnqvist 1982; Kronberg 2016.

- 73 Citat från Törnquist, 1982, s. 45, som i sin tur citerar Upmark. För uppgifter om medlemmar i Uppbådets ledning, se ibid s. 64. Se även Lidestad 2005, s. 38–45.
- 74 I denna roll stod hon bland annat värd för organisationens internationella moderförenings kongress i Stockholm år 1911. Se: af Petersens 2006, s. 137–148.
- 75 Skoglund, 1912, s. 277–278.
- 76 SKFF, redogörelse för verksamhetsåret 1919–1920, s. 1, KB v-tr; "Vasamedaljen i guld", *SvD* 16 juni 1920, s. 8.
- 77 "Eva Upmark död", *SvD* 1 dec. 1944, s. 19.
- 78 Norrby 2005, s. 74–83. Se även Pierre Bourdieu, *Kultursociologiska texter / Pierre Bourdieu; i urval av Donald Broady och Mikael Palme* (Stockholm 1991); Donald Broady, *Kapitalbegreppet som utbildningssociologiskt verktyg* (Uppsala 1998).
- 79 Norrby 2005, s. 83; Angela Rundquist, *Blått blod och liljevita händer: en etnologisk studie av aristokratiska kvinnor 1850–1900* (Stockholm 1989), s. 35–45. Se även t.ex. Marie Steinrud. *Den dolda offentligheten: kvinnlighetens sfärer i 1800-talets högreståndskultur* (Stockholm, 2008), s. 26–27.
- 80 Medlemsavgiften låg på en krona fram till 1920, varefter den höjdes till 3 kronor i Stockholm med hänvisning till det fallande penningvärdet, men kvarstod på en krona i övriga landet. Endast kvinnor fick bli medlemmar, men män kunde erlagga årsavgift utan att lösa medlemskap, vilket många också gjorde. Se, SKFF, stadgar och redogörelser 1844–1920, KB v-t; Protokoll 16 april 1884 §4, SKFF-arkiv, KrA, A:1.
- 81 För exempel på gåvor, se SKFF, Redogörelser 1884–1920, KB v-tr, samt t.ex. Förteckning över gåvor till föreningen under åren 1892–1893, KB v-tr. Om originalteckningarna, se Redogörelsen år 1886, s. 4–5. Citatet är från "Försvarsbazaren å hotell Continental", *SvD* 24 april 1891, s. 2.
- 82 "Försvarsbazaren å hotell Continental", *SvD* 24 april 1891, s. 2.
- 83 Se t.ex. Steinrud 2008 s. 161–164; Sundevall 2017, s. 74–76;
- 84 SKFF, Redogörelse, 1887, s. 1, KB v-tr. Kursivering som i original.
- 85 SKFF, Redogörelse, 1888, s. 2, KB v-tr. Kursivering som i original.
- 86 SKFF, Redogörelse, 1888, s. 1–2. KB v-tr.
- 87 SKFF, Redogörelser 1890, s. 7, KB v-tr. Se även redogörelserna för närmast efterföljande år.
- 88 Sundevall 2017.
- 89 "När kvinnorna köpte mark år försvaret", *SvD* 29 mars 1934, s. 24.
- 90 Östberg 1999 s. 17; SKFF, Redogörelse 1884, s. 4, KB v-tr.
- 91 Från och med 1885 meddelades endast hur många nya medlemmar föreningen fått under året, men inte hur många medlemmar föreningen hade totalt eller hur många som förnyat sina medlemskap sedan föregående år.
- 92 SKFF, Redogörelse, 1890 resp. 1918, bilaga A, KB v-tr.
- 93 "Till Sveriges kvinnor", *NDA* 9 april 1884, s. 2. Uppropet publicerades därefter i sin helhet också i bl.a. Norrköpings tidningar, 10 april 1884, s. 3; *Stockholms Dagblad* 10 april 1884, s. 6; *Sydsvenska Dagbladet* 12 april 1884, s. 2; *Härnösandsposten* 18 april 1884, s. 2 och *Wernamo tidning*, 18 april 1884, s. 1. Förkortade versioner samt referat publicerades därtill i bl.a. Uppsala, 10 april 1884, s. 2; *Linköpings tidning* 12 april 1884, s. 3; *Enköpingsposten* 15 april 1884, s. 2; *Göteborgs Weckoblad* 17 april 1884, s. 1.
- 94 "Röster från folket", *Sveriges tidning* 29 maj 1884, s. 2; s. 3; "Ett upprop", *Norrnlänningen* 17 augusti 1889, s. 2; "Om hvartannat", *Kristianstadsbladet* 7 oktober 1889; "Veckorevy", *Hufvudstadsbladet* 8 maj 1890, s. 1.
- 95 "Värfesten i Uppsala", *DN* 12 maj 1884, s. 2; "Uppsala studentkärs värfest", *Aftonbladet* 13 maj 1884, s. 2.

- 96 SKFF, Redogörelse 1884, s. 1, 3, KB v-tr.
- 97 Upmark 1902, s. 151. Se även t.ex. SKFF, Redogörelse för 1844, s. 2, samt "Redogörelse för 25-årsperioden 1883-1908", s. 2-3, KB v-tr. För tidigare forskning om reaktionerna, se Bokholm 2008 s. 159-171, som utforskat skämtpressens skildring av de s.k. försvarskvinnorna (dit SKFF räknades); samt Tornbjör 2002, s. 168-169; Sundevall 2011 s. 45-46.
- 98 Se t.ex. följande texter från DN 1884: "Försvarsfrågan löst", 12 april, s. 2; "Nya utsigter", 19 maj, s. 3;
- 99 Citat från Ann Margret Holmgren, "Några ord om försvaret", *Ny svensk tidskrift* (5):9, 1884, s. 562. Se även Esselde [Sophie Adlersparre], "Qvinnan och fosterlandets försvar" resp. Ellen Fries, "Något om den s.k. 'Svenska qvinnoföreningen'" i *Tidskrift för hemmet* (26):3, 1884, s. 128, resp. 129-134.
- 100 Wästfelt 1883, s. 3. Driften med danskorna hade omnämnts i pressrapporteringen av desamma, se: "Ett lystringsord under striden om rikets försvar", *Östgöta correspondenten*, 15 mars 1883, s. 6; "För dagen", *NDA*, 3 april 1883, s. 2.
- 101 Ett annat återkommande namn som pressen gav föreningen var "Karlsborgsdamer". Se t.ex. "Hufvudbanéren", *Fredsvännen*, 7 jan. 1887, s. 2; "Om hvartannat", *Nyaste Kristianstadsbladet*, 24 okt. 1889, s. 3; "Julkrönika", *Hufvudstadsbladet*, 19 dec. 1890, s. 1; "Hvarjehanda", *Arbetet*, 12 april 1890, s. 4; "Den stora rikshushållaren", *Stockholms-tidningen*, 22 feb. 1895, s. 5. För tillbakablick på namnen, se: "Viljan till försvar, viljan till liv", *SvD* 10 april 1934, s. 11
- 102 "Amazoner i modern stil", *Kronobergs läns veckotidning*, 22 april 1884, s. 1.
- 103 Citat från "För dagen", *NDA*, 9 april 1884, s. 2. Se även t.ex. *Östgöta correspondenten*, "Svenska tidningspressen om den Svenska qvinnoföreningen", 19 april 1884, s. 2.
- 104 SKFF, Redogörelser 1899-1904, KB v-tr. Se även korrespondens och pressklipp i detta samt ett likartat ärende (med en annan lokalavdelning) 1899-1903 i SKFF:s arkiv, KrA, A:1, E:2-3, H:1.
- 105 Nicklasson 1992, s. 56, 70-71.
- 106 SKFF, Redogörelse för år 1884, s. 1-2, i KB v-tr. Om de danska förebildernas ideologiska hemvist, se Vammen 1992.
- 107 SKFF är inte ensamma om att ha kallat sig opolitiska trots att de engagerat sig i försvarspolitik. Lottarörelsen gjorde detsamma fram till åtminstone 1970-talet. Sundevall 2011, s. 191-192.
- 108 SKFF, Redogörelse 1913, s. 6, KB v-tr. Originaltexten innehåller kursiveringar. Se även tydliga avståndstaganden från socialismen i t.ex. redogörelsen för 1919, s. 5.
- 109 SKFF, Redogörelse 1914, s. 2, KB v-tr; B. Nordenson, "Kvinnornas försvarspetition", *Hertha*, (1):2, s. 28; "Mötet på cirkus igår: Sven Hedin talar till arbetarna", *SvD* 15 dec. 1913, s. 9. Se även Tornjer 2002, s. 183-185, och Bokholm 2008, s. 92-95, som skildrar spelet bakom namninsamlingen och dess relation till den samtida rösträttspetitionen.
- 110 Fia Sundevall, "En man, en röst, ett gevär" i Klara Arnberg, et.al. (red.), *Könspolitiska nyckeltexter: från Det går an till #metoo* (Makadam: Göteborg & Stockholm, 2019) s. 94-99; Anders Ahlbäck & Fia Sundevall. "Värnpliktsstreck - en självklarhet som vändes till sin motsats?", *Arbetshistoria* nr 2-3, 2019, s. 30-35.
- 111 Riksdagstrycket: Motion i Andra kammaren (AK) 1884:49; Riksdagsprotokoll, AK, nr 33, 5 april 1884, s. 34. Se även Manns 2005 s. 41-43.
- 112 Wästfelt 1883; "Till Sveriges kvinnor" 1884.
- 113 Wästfelt 1883.
- 114 "Till svenska folket", SKFF-text publicerad i bl.a. *Aftonbladet* 30 okt. 1886, s. 1 och *NDA* 1 nov. s. 3.
- 115 Bokholm 2008, s. 103-119.
- 116 Augusta Wästfelt, "Politiserande kvinnor intet behöf", *NDA*, 25 juni 1913, s. 1. Se även Hildegard Thorell, "Politisk rösträtt åt kvinnan skulle äfventyra landets välfärd", *NDA*, 15 juni 1913, s. 1; Bokholm 2008, s. 87-88.

- 117 Ibid.
- 118 SKFF, Redogörelse 1913, s. 6, KB v-tr.
- 119 "En sextioåring", *SvD* 2 juni 1912, s. 60; P.M.G 1912, s. 676.
- 120 SKFF, Redogörelse 1891, s. 1-2, KB v-tr.
- 121 Ibid, s. 2. Kursivering som i original. Se även SKFF, *Verka för svenska kvinnoföreningens syften* (Stockholm 1890), s. 5-6. Se även Eva Upmarks manuskript "Om fosterlandets försvar och fredsrörelsen" (1907), Upmarks personarkiv, GUB, Kvinnsam; Östmark 1999, s. 16-19.
- 122 SKFF, Redogörelse 1897, s. 7, KB v-tr. Originalen har flera kursiveringar som ej tagits med här. Se även Vammen 1992; Tornbjör 2002, s. 170, 180-181, 248-253. För fredsrörelsens argumentation, se Irene Andersson, *Kvinnor mot krig. Aktioner och nätverk för fred 1914-1940* (Lund, 2001), s. 29.
- 123 Citat från SKFF, *Verka för svenska kvinnoföreningens syften* (Stockholm 1890), s. 5-6. Se även Upmark 1907; Östberg 1999, s. 16-19.
- 124 Jag använder här begreppet feministisk rörelse för att undvika sammanblandning med Östberg breda definition av kvinnorörelse samt betona rörelsens kvinnorrättsliga anspråk. Jag är dock medveten om att kvinnorna i denna rörelse sällan själva benämnde sig feminister. För en diskussion om dessa begrepp, se Manns 1997, s. 25-27. Se även tidigare resonemang om SKFF och samtidens feministiska organisationer.
- 125 *Släkten Upmark*, 2016, s. 187.
- 126 Se t.ex. Upmark 1902, s. 150-151; "Redogörelse för 25-årsperioden 1883-1908", s. 1-3, KB v-tr.
- 127 SKFF, Redogörelser 1914-1919, KB v-tr; Lidestad 2005, kap 6.
- 128 Eva Upmark, "Till Augusta Wästfelt", 26 mars 1920, Upmarks samling vid Kvinnsam, GUB.
- 129 SKFF, Redogörelser, åren 1919 och 1920/21, KB v-tr.
- 130 SKFF, Redogörelse 1920/21, KB v-tr. Om Elliot och Millow, se Bokholm 2008; Nils Styrbjörn Lundström, *Svenska kvinnor i offentlig verksamhet* (Uppsala 1924), s. 98, 238.
- 131 Upmark, Manuskript märkt "Till Augusta Wästfelt", daterat 26 mars 1920, s. 4-5, Upmarks samling vid Kvinnsam, GUB.
- 132 SKFF, Redogörelser, åren 1919 och 1920/21, KB v-tr.
- 133 Brev till medlemmarna ang. förslag om SKFF:s upplösning, i kallelse till extra föreningsammanträde 4 feb. 1979, i SKFF-arkiv, A:2, KrA; "Avsömnad", *SvD*, 10 maj 1970, s. 24. Se även Sundevall 2017.
- 134 SKFF arkiv, E:2-7, KrA,
- 135 Se t.ex. Sundevall 2017.

Mångsysslande förtroendeman under fem årtionden

En studie om Hjalmar Svensson i Grönvik (1881–1966)

Av Erik Wängmar

id bondeförbundets stämma i Kalmar 1947 blev det fråga om att utse en ny vice ordförande i partiet. Hjalmar Svensson i Grönvik var 66 år och ville lämna sitt uppdrag efter många år på den posten. Enligt en mycket spridd anekdot skall han ha sagt till Bramstorp, som var två år yngre: ”Jag tycker att det är fel att ha en vice ordförande som är äldre än den ordinarie”, och fått svaret: ”Men käre Hjalmar, det har du ju alltid varit”. Nog av, Grönvik gick.¹

Axel Pehrsson-Bramstorp (1883–1954) – nyckelaktör i krisuppgörelsen 1933, Bondeförbundets ledare 1934–1949, statsminister 1936 och jordbruksminister 1936–1945 – är en känd person i politisk historia.² Däremot är Hjalmar Svensson (1881–1966) mindre bekant, trots att han var vice ordförande i partiet 1938–1947. Svensson var dock aldrig statsråd, även om partiet satt i regeringsställning 1936–1945. Svensson, kallad Grönvik, utgör undersökningsobjektet i den här artikeln.³

Hjalmar Svensson. Porträttfotografi, KB.

Syfte och utgångspunkter

Syftet med denna artikel är att studera och analysera Hjalmar Svenssons värv som politiker inom Bondeförbundet, kommunen, landstinget, riksdagen och kyrkan. Mer specifikt studeras vilka särskilda intresseområden han hade i politiken och i vilken utsträckning hans privata förhållanden fick genomslag i det

politiska agerandet. I fråga om partiet är en del av studien att undersöka relationen till partiordföranden med tanke på att han själv var vice partiordförande i nio år.

I samband med frågan angående betydelsen av privata förhållanden är en teoretisk utgångspunkt historikern Göran B. Nilssons betoning av ett grundläggande problem vid biografisk forskning: att dels skildra personens liv, dels behandla personens gärning, i en fruktbar kombination. Med liv avses i huvudsak privata förhållanden, medan gärningen handlar om det yrkesmässiga. Nilsson menar att det ligger nära till hands att en historiker prioriterar gärningen framför det privata, varvid privatpersonen kommer i bakgrunden.⁴ Nilsson anser också att biografier bara bör skrivas om personer som har haft stora möjligheter att på ett positivt eller negativt sätt påverka och förändra livsvillkoren för ett större antal människor. Påverkansmöjligheterna bör gärna ha utövats under lång tid. Sådana möjligheter till inflytande kan antingen ha varit av formell karaktär eller informell art.⁵ Dessa krav får Svensson anses uppfylla.

Andra analysinstrument för studien är *agrarianism*, *reell representation* och *affektiv representation*. Agrarianismen avser de ideologiska värderingar som bland annat fanns i de bondepartier som växte fram, inte minst i norra Europa, i början av 1900-talet. Grunden för par-

tierna var landsbygdens livsbetingelser och partierna hade i viss mån karaktär av motståndare till samhällets modernisering, inte minst industrialiseringen och urbaniseringen. En central fråga för partierna var ekonomisk protektionism genom höjda tullar, vilka skulle skydda det inhemska jordbruket från utländsk konkurrens. Agrarianismen var främst en praktisk ideologi, utan uppenbar teoretisk förankring, men hade beröringspunkter främst med konservatism, men också viss beröring med liberalism, exempelvis i form av tankar om individens frihet. Det fanns även klara inslag av nationalism, antikapitalism (skepsis mot stora företag och internationalisering) och antibyråkratism.⁶

Frågan för studien blir hur Svensson agerade som företrädare för agrarianismen, då det närmast måste tas för givet att han, liksom i stort sett alla riksdagsledamöter i partiet, var anhängare av dessa tankar.

Reell representation är att som riksdagsledamot aktivt företräda regionala och lokala intressen på riksnivå, genom motioner, interpellationer, frågor och informella kontakter; alltså vara en tydlig territoriell representant för frågor som specifikt berör det egna länet och hemkommunen.⁷ Affektiv representation avser att känsomässigt vara knuten till eller i sin arbetsfördelning vara orienterad mot den egna valkretsen (länet), hembygden, hemkommunen och motsvaran-

de.⁸ Begreppen har klara likheter. Frågan är om Svensson som vice partiordförande fick tona ned reell representation och affektiv representation till förmån för rollen som ledande företrädare i riksdagen. Däremot ter det sig mindre troligt att det kunde uppstå en intressekonflikt i relation till agrarianismen.

Det bästa underlaget för att studera ideologiska ställningstaganden i politiska frågor är riksdagstrycket. Eventuella åsiktsförändringar över tid är särskilt intressanta. I studien används även källmaterial från kommun, landsting, kyrkomöte och Bondeförbundet.⁹ Vidare har källmaterial om Svenssons familj hämtats från digitala arkiv. Även lokal- och rikstidningar har använts, liksom publicerade dagböcker, biografier och memoarer. Studien av agerandet i riksdagen innebär ett metodmässigt behov av kvantifiering, men genomförd utan tabeller. I övrigt är metoden kvalitativ, främst i form av textanalys.

Jämfört med min artikel om Svensson i *Svenskt Biografiskt Lexikon* är avsikten att nu uppnå en större bredd och en djupare analys.¹⁰ Det finns även möjlighet till komparation med två tidigare texter som jag har publicerat i *PHT*: en studie av bondeförbundaren Axel Rubbestad (1888–1961)¹¹ och en kollektivbiografisk artikel om partiets riksdagsledamöter 1933–1970.¹²

Inom tidigare forskning har Svensson hittills fått störst uppmärksamhet

i lokalhistoriska publikationer i Centerpartiets regi. Här blir kopplingen till hemlänet tydlig. Inte minst framhålls hans pionjärinsatser för att bilda lokalavdelningar under 1910-talet, men även hans långa tid som ledamot av riksdagen berörs.¹³ I den av yrkeshistoriker utgivna boken om länets historia nämns Svensson kortfattat.¹⁴ Han tas också upp i en historik över landstinget, där hans försiktiga ekonomiska politik betonas.¹⁵

Även böcker, främst publicerade av Centerpartiet närstående personer utan forskarbakgrund, berör hans insatser på riksplanet. Det görs i samband med redogörelser för det interna ifrågasättandet av partiledaren Bramstorp under samlingsregeringens första år. År 1941 fördes Svensson fram som motkandidat till posten som ordförande i partiets riksdagsgrupp, men Bramstorp segrade, dock med liten marginal. I slutet av sin riksdagstid intog Svensson en skeptisk inställning till partiets förnyelse och breddning till nya väljargrupper. Den ovan nämnde Rubbestad var tongivande för sådana ståndpunkter.¹⁶

Svensson figurerar en hel del i den historik som partiet gav ut 1950 till sitt 40-årsjubileum.¹⁷ I den historiska och statsvetenskapliga forskningen berörs Svenssons insatser som ledande aktör i partiet vid några tillfällen, vid krisuppgörelsen 1933 samt regeringsbildningarna 1936 och 1939, där Svensson pläderade

för en samlingsregering redan i september 1939.¹⁸

Privatmannen Hjalmar Svensson

Enligt födelseboken för Södra Sandsjö i Kronobergs län föddes Gustaf Hjalmar Svensson den 1 februari 1881. Föräldrarna var Sven Andersson (1831–1901) och hustrun Elsa, född Jönsson (1840–1927). Fadern titulerades nämndeman och han hade 1870–1871 varit landstingsman. Yrket var lantbrukare och bostadsorten var Grönvik.¹⁹ Av faderns bouppteckning framgår att Hjalmar var född i faderns andra ätenskap. Totalt var det nio brö-

der och två systrar, där systrarna var födda i första ätenskapet. Flera av bröderna bodde i Nordamerika.²⁰

Enligt Hjalmar fick barnen tidigt börja delta i arbetet på gården. Hans skolgång var inte omfattande, utan bestod av halvtidsläsning. Han yrkesarbetade utanför föräldragården, på gårdar i närområdet, på tegelbruk i Danmark, på örlogsvarvet i Karlskrona och som kanalgrävare.²¹

Senare övertog han en utbruten del av föräldragården, Fridhem, och bedrev ett jordbruk av småbrukskaraktär. Ett uttryck för att det var ett småbruk var

Svensson och hans berömda kor, tecknade av Eric Bojs i Från bondeparti till centerrörelse (Tingsryds kommun, Tingsryd 1985).

att Hjalmar aldrig hade egen häst, utan använde sina tämjda kor som dragdjur. Enligt partiets lokala historieskrivning var han en strävsam jordbrukare som röjde bort mycket sten ur sin mark. Då hans politiska uppdrag medförde frånvaro från hemmet fick maken och barnen göra betydande insatser på gården.²²

Svensson gifte sig 1913, med Ingrid Sofia Pettersson (1883–1963), född i Tingsås församling och bonddotter.²³ I äktenskapet föddes åtta barn, fyra söner och fyra döttrar, mellan 1914 och 1926.²⁴ Äldste sonen var vägmästare/ingenjör, medan de två yngre blev jordbrukare respektive agronom. En son avled vid en och en halv månads ålder. En dotter gifte sig med en järnvägstjänsteman, de tre övriga med lantbrukare. Flera av barnen, både sönerna och döttrarna, var politiskt engagerade, företrädesvis i Bondeförbundet/Centern.²⁵

Hjalmar Svensson avled den 15 april 1966, 85 år gammal. Sex av de åtta barnen överlevde honom. Han sörjdes även av barnbarn och barnbarnsbarn.²⁶ Så sent som den 2 april 1966 deltog han vid Centerpartiets distriktsstämma, där han själv höll ett anförande som tack för att han och andra veteraner fått en utmärkelse.²⁷

Hemlänet

Mellan 1880 och 1940 minskade folkmängden i Kronobergs län från 170 000 till 151 000 invånare. Inget annat län

hade en så negativ utveckling. Tätorternas befolkningstillväxt var svagare än genomsnittet för landet. År 1940 var tätortsbefolkningen drygt 30 procent. Befolkningsminskningen hängde inte bara samman med emigrationen, utan även med en stor utflyttning till andra mer industrialiserade delar av landet. Länet kännetecknades av långsam industrialisering. Jordbruket behöll länge en stark ställning och dominerades av mångsidiga familj jordbruk. Det var först på 1940-talet som länets industri inledde en expansion. I länet fanns länge en värdekonserverativ prägel med fasthållande vid traditionella normer, föreställningar och levnadsmönster. Det medförde att Högern och senare Bondeförbundet fick en framskjuten position. Däremot låg Socialdemokraternas väljarstöd under riksgenomsnittet. Kyrkan, med dess gammalkyrkliga prägel, hade länge en stark ställning.²⁸

Partiuppdrag

Under tidig vuxen ålder hade Svensson ett engagemang i nykterhetsrörelsen på lokalplanet. Partipolitiskt hade han sympatier för Liberalerna, men tyckte inte att partiet tillvaratog jordbrukarnas intressen tillräckligt. När Carl Berglund (1859–1921) år 1910 framförde tankar på att bilda ett bondeparti, blev Svensson intresserad. Processen gick inte så snabbt, utan det var först 1915 som Svensson var med och bildade en

lokalavdelning av Bondeförbundet i Södra Sandsjö, där var han ordförande 1915–1920. På 1910-talet medverkade Svensson vid bildandet av andra lokalavdelningar i länet och framträdde som talare för partiet. Det var en pionjärinsats och han cyklade långa sträckor. Under dessa år agerade Bondeförbundet och Jordbrukarnas Riksförbund som separata partier i länet. Samgåendet skedde 1921.²⁹

Vid 1920 års val invaldes Svensson i riksdagens andra kammare (från första januari 1921) och satt där i 32 år, till 1952. Svensson var den förste bondeförbunden från Kronoberg i andra kammaren. Mandatet togs från Liberalerna, som dock behöll ett mandat. Vid detta val gick i övrigt tre mandat till Högern och ett till Socialdemokraterna. En grund för Svenssons långa riksdagstid var att partiet aldrig tappade sin representation i andra kammaren från länet. I valkretsen hade partiet ett väljarstöd som klart översteg rikssiffrorna, varför mandatet aldrig var hotat. Svensson omvaldes sista gången 1948, men då toppade han bara en av partiets tre listor. Dessförinnan hade han stått som första namn oberoende av antalet valsedlar. Vid valen 1932, 1936, 1940 och 1944 hade partiet två mandat, men 1948, 1952 och 1956 blev det bara ett. Det andra mandatet återtog vid nyvalet 1958.³⁰

Svensson berättade på äldre dagar att han i början av sin riksdagstid sågs som en radikal person i sitt parti, som

då hade en konservativ prägel. Han hade av en konservativ partikamrat från Hallands län utpekats att stå till vänster om Socialdemokraterna, medan partibrodern själv stod till höger om Högern.³¹

Svenssons viktigaste politiska position var uppdraget som vice partiordförande i Bondeförbundet 1938–1947. Han valdes enhälligt utan motkandidater som efterträdare till Carl Schedin (1868–1948).³² Före sin upphöjelse till vice ordförande hade Svensson från 1933 tillhört förtroenderådets arbetsutskott. Under hela Svenssons tid som vice ordförande var Axel Pehrsson-Bramstorp ordförande. År 1941 framfördes Svensson som motkandidat till partiledaren om posten som gruppordförande i riksdagen, men Bramstorp avgick som sagt med segern. Vid den konfliktfyllda riksstämman i Lund 1941 framfördes det trots allt ingen motkandidat till Bramstorp till posten som partiordförande, utan han omvaldes enhälligt. Till Svenssons efterträdare som förste vice ordförande valdes vid stämman 1947 Gunnar Hedlund (1900–1989). Det skedde efter omröstning, med 2:e vice ordföranden Erik von Heland (1894–1973) som motkandidat. Svensson tillhörde riksdagsgruppens förtroenderåd 1933–1952. År 1938 valdes han till en av två poster som vice ordförande i riksdagsgruppen och när partiledaren var statsråd utsågs Svensson till gruppledare i andra kammaren. Han deltog i förhandlingarna om bildandet

av samlingsregeringen 1939 samt med Socialdemokraterna om koalitioner, dels 1948, då ingen koalition ingicks, dels 1951, då en uppgörelse om koalitionsregering träffades.³³

Att Svensson hade en central position i Bondeförbundet framgår vid en genomgång av de socialdemokratiska statsministrarnas anteckningar och dagböcker. Per Albin Hanssons (1885–1946) efterlämnade anteckningar är korta och innehåller färre omdömen än vad som finns i Tage Erlanders (1901–1985) dagböcker. Hansson har noterat när Svensson var motkandidat till Bramstorp om posten som ordförande i riksdagsgruppen 1941.³⁴ Erlanders dagböcker börjar 1945 och visar Svenssons roll vid förhandlingarna mellan Socialdemokraterna och Bondeförbundet om regeringssamverkan 1948 och 1951. Strax efter att koalitionen mellan partierna hade tillträtt, i december 1951, vädrade Erlander ett missnöje över Svensson i sin dagbok: "Grönvik skjutes alltid fram när det gäller reaktionära ting". Det gällde att vissa av Bondeförbundets riksdagsledamöter inte var nöjda med ett regeringsförslag.³⁵

I egenskap av vice partiordförande hade det legat nära till hands att Svensson hade blivit statsråd. I Olle Nymans avhandling *Svensk parlamentarism 1932–1936* från 1947 anges att Svensson tackade nej till att bli jordbruksminister i Bramstorps regering

1936. Uppgiften har bekräftats av både Bramstorp och Svensson vid samtal med Nyman.³⁶ Vid en intervju som gjordes med Svensson något år före hans bortgång, berättade han att Bramstorp 1938 hade undrat om Svensson ville bli statsråd, utan att ange någon specifik statsrådspost, men att Svensson avböjde. Motiveringen var att han gjorde större nytta i riksdagen.³⁷

När det gäller kontakterna mellan Svensson och de andra ledande personerna i partiet under 1930- och 1940-talen är två citat från Erik von Helands memoarer av intresse. Det första gällde 1936, när partiet med Bramstorp i ledningen skulle ingå en koalition med Socialdemokraterna:

Svensson i Grönvik brukade inte resonera med mig, men jag fick av en kamrat höra, att Grönvik var motståndare även av den anledningen, att han inte litade på Bramstorp. Den skeptiska inställningen till Bramstorp behöll Grönvik under alla år[.]³⁸

Den andra utsagan har koppling till 1940:

Jag har aldrig förstått varför Grönvik, som inte gillade Bramstorp, även ogillade mig och alltid försökte ge mig glirningar. Jag resonerade med mina vänner

om detta och trodde själv att det berodde på min aggressivitet. Men de som var förtrogna med Grönvik, ansåg inte att detta var orsaken, för Grönvik gillade som regel mitt ställningstagande i saksfrågor. Man påstod med bestämdhet att skälet var betydligt enklare. Grönvik var mycket liten och jag mycket lång och jag hördes och sågs av alla även bland tusentals människor. Dessutom var jag i hans ögon ingen riktig bonde. Jag tyckte om Grönvik. Han var en klok småbrukare, kunnig i mycket men enligt min uppfattning med trånga vyer och utan större erfarenhet inom jordbrukets föreningsrörelse.³⁹

Föga förvånande var von Heland även kritisk mot Bramstorp på ett stort antal punkter inom politiken, men var nöjd med Bramstorps insatser i jordbrukets föreningsrörelse.⁴⁰ Den samlade bilden av von Helands memoarer är att relationen mellan Bramstorp, Svensson och von Heland, som utgjorde presidiet i partiet 1941–1947, inte var harmonisk. von Heland indikerar att Svensson hade en skeptisk inställning till partiledaren redan när han valdes till partiets vice ordförande 1938. von Helands kritiska synpunkter bör ses mot bakgrund dels av att Bramstorp får betraktas som en tydlig och framgångsrik maktspelare, dels att von Heland hade ambitioner att bli partileda-

re, men aldrig lyckades.⁴¹ Det har också framförts kritik mot innehållet i von Helands memoarer, särskilt personomdömena.⁴²

Det finns dock fler utsagor än från von Heland själv om att Svensson inte gillade denne.⁴³ Av justitieminister (Bf) Karl Gustaf Westmans (1876–1944) anteckningar 1939–1943 framgår att Svensson vid flera tillfällen framförde hård kritik mot Bramstorp vid riksdagsgruppens möten. En grund för kritiken var att Bramstorp inte höll gruppen uppdaterad om frågor som avhandlades i regeringen.⁴⁴ Min slutsats är att Svenssons relation till Bramstorp hade klara inslag av disharmoni.

Två aktörer som gav Svensson klart positiva omdömen var statsrådet Nils Quensel (1894–1971), opolitisk, men Bondeförbundet närstående, och riksdagsman (Bf/C) Sven Vigelsbo (1898–1985). Quensel skrev: ”Den mest betydande inom denna grupp [Bf:s riksdagsgrupp] var Svensson i Grönvik, en ovanligt intelligent och redbar man”.⁴⁵ Vigelsbo angav: ”Svensson i Grönvik var den verkliga hedersmannen, som i allt sitt politiska handlande vägledades av de bästa motiv”.⁴⁶

När det gäller partiets utveckling efter att Svensson hade lämnat rikspolitiken, hävdade en av hans döttrar vid en intervju på 1980-talet att han inte tyckte om namnbytet till Centerpartiet, vilket genomfördes 1957–1958.⁴⁷

Kommunen

I Södra Sandsjö kommun blev Svensson invald i kommunalfullmäktige när denna institution, som utsågs genom val vart fjärde år och är ett exempel på representativ demokrati, infördes 1919. Även hans äldre halvbror, David Svensson (1858–1943), bosatt i Grönvik, invaldes i fullmäktige, men han avsåg sig uppdraget direkt. I fullmäktige var Svensson ordförande två gånger, dels under senare delen av år 1930, dels 1935. När fullmäktige i januari 1931 skulle välja en ny ordförande föreslog Svensson en annan kandidat än sig själv och denne valdes.⁴⁸ Det kan tyda på att han inte var angelägen om posten. I historiken om Bondeförbundet/Centerpartiet i Södra Sandsjö sägs följande om varför han inte blev ordförande tidigare: ”Man ville inte belasta Hjalmar Svensson med det uppdraget, när han hade engagemang på läns- och riksplanet”.⁴⁹

Efter kommunalfullmäktiges tillkomst fanns kommunalstämman (där alla röstberättigade invånare fick delta och som alltså byggde på principen direkt demokrati) kvar till 1954, men med få uppgifter. Uppdraget var inte så svårt att kombinera med riksdagsarbetet. Svensson var ordförande för stämman 1930–1954, fram till att den avvecklades.⁵⁰

Kommunens tyngsta uppdrag, som ordförande i kommunalnämnden, innehades inte av Svensson, utan av en jämn-

årig partivän 1920–1955.⁵¹ Att samtidigt vara riksdagsledamot och ordförande i kommunalnämnden kunde medföra praktiska svårigheter, men det förekom fram till 1970-talet.⁵²

Landstingspolitikern

Vid landstingsvalet 1919, som var det första med allmän rösträtt, valdes Svensson in i Kronobergs läns landsting. Han behöll uppdraget till 1956, vilket innebar 38 år i tinget. Bara två personer hade vid landstingshistorikens utgivande 1988 varit landstingsledamot längre än Svensson. I kraft av sin långa tjänstetid i landstinget och sin starka ställning i partiet på regional nivå hävdas det, enligt partiets egen historieskrivning, att han intog en dominerande ställning i partiets landstingsgrupp under lång tid. Han var landstingets vice ordförande 1941–1947 och ordförande 1947–1956. Han var ordförande i landstingets tyngsta organ, förvaltningsutskottet, 1947–1955, efter att ha varit vice ordförande 1939–1947. Han hade blivit ledamot i förvaltningsutskottet i anslutning till sitt inval i landstinget 1919. Att Svensson skulle bli ordförande i förvaltningsutskottet 1947 var inte självklart. Landstinget tillämpade ett samlingsstyre, innebärande att de borgerliga partierna (som hade majoritet) och Socialdemokraterna delade på de ledande posterna. De tre borgerliga partierna var beredda att låta Socialdemokraterna behålla posten förutsatt att en

viss socialdemokratisk riksdagsman fick uppdraget. Det godtogs inte av Socialdemokraterna, varvid Svensson valdes till posten. Under de år som Svensson var ordförande i landstinget och förvaltningsutskottet var Bondeförbundet det största borgerliga partiet. Svensson tillhörde flera andra av tingets politiska organ, som direktionen för Tingsryds sjukstuga och styrelsen för folkhögskolan i Grimslöv.⁵³

I sin roll som ledande landstingspolitiker förde han en försiktig ekonomisk politik. Enligt historiken över landstinget använde han gärna uttrycket: "Kom ihåg att ni inte sträcker fötterna längre än skinnfällan räcker".⁵⁴ Den stora ökningen av landstingens utgifter och beskattning påbörjades först efter att Svensson hade lämnat landstinget.⁵⁵ I landstingshistoriken görs även reflektionen: "När man försöker nedteckna de stora landstingsprofilernas liv och verksamhet, förvånas man ständigt över att de fick tiden att räcka till".⁵⁶ Förklaringen till detta får anses vara att uppdraget var mindre tidskrävande än idag.

Riksdagsmannen

Bland riksdagstrycket är det främst tre typer av handlingar som har undersökts: motioner, utskottsutlåtanden och protokollen från andra kammaren. Dessa läggs till grund dels för att anknyta till de teoretiska ramarna agrarianism, reell representation och affektiv representation,

dels för att belysa Svenssons radikala och konservativa ställningstaganden.

Enligt riksdagsbiografierna lämnade Svensson in 76 egenmotioner (första eller andra namn på en motion med två undertecknare) där tyngdpunkten låg på jordbruk, sjukvård och egnahemslån.⁵⁷

Det är av intresse att undersöka egenmotionernas fördelning över tid. Min studie visar att han lämnade 27 egenmotioner och skrev på ytterligare 92 motioner 1921–1929, vilket innebar 119 motioner under hans första nio år.⁵⁸ Åren 1930–1939 skrev han på 22 egenmotioner och 104 andra motioner, totalt 126 motioner.⁵⁹ Sett till åren 1940–1952 lämnade Svensson 26 egenmotioner och undertecknade 100 motioner, alltså totalt 126 motioner.⁶⁰ Totalt var det 75 egenmotioner (inte 76) och 296 andra motioner, sammantaget 371 motioner 1921–1952. I genomsnitt undertecknade Svensson 11,6 motioner per år.⁶¹

Även om de tre perioderna inte är lika långa (9, 10 och 13 år) var fördelningen över hela perioden ganska jämn. Vid en jämförelse med Rubbestad undertecknade denne 340 motioner på 28 år, varav 111 egenmotioner. I genomsnitt skrev Rubbestad på 12,1 motion per år.⁶² Ett annat exempel, Arthur Ryberg (1882–1955), som satt i andra kammaren för Bondeförbundet 1918–1952, bokfördes för 15 egenmotioner.⁶³

I fråga om innehållet i Svenssons motioner är det för det första av intresse i

vilken grad som motionerna hade att göra med lokala och regionala frågor i hemlänet, ett mått på reell representation och affektiv representation. Under 1920-talet lämnade Svensson in tre motioner om lokala och regionala förhållanden, en 1927 och två 1928. Två av motionerna handlade om samma sak. I alla tre fallen var det ärenden av individkaraktär, vilket inte var ovanligt i riksdagen vid denna tid. Det var dels fråga om pension till en änka efter en militär som hade dött i tjänsten, dels om att en person i Södra Sandsjö borde få köpa en jordbruksfastighet av staten.⁶⁴

Under 1930-talet skrev Svensson på några motioner tillsammans med andra ledamöter från hemlänet, vilka behandlade lokala och regionala frågor. År 1932 skrev alla ledamöter från Kronobergs län motioner i båda kamrarna om att det skulle utgå statsbidrag för att uppföra ett hem för kroniskt sjuka i Växjö.⁶⁵ År 1936 skrev han på fyra motioner i individärenden, i tre fall ihop med s-ledamöter från hemlänet och i ett fall ihop med sin partivän från länet.⁶⁶ Ytterligare en motion med anknytning till reell representation lämnades likaledes 1936, men den undertecknades även av ett flertal ledamöter från olika partier bosatta i olika valkretsar, inklusive hemlänet. De yrkade att folkskoleseminariet i Växjö inte skulle nedläggas.⁶⁷

År 1938 var han med på två motioner i frågor om hemlänet, dels en om post-

organisationen i Växjö tillsammans med flertalet ledamöter från länet, dels en motion i ett individärende ihop med sin partivän från länet samt två högermän i första kammaren.⁶⁸

År 1941 undertecknade han en partiövergripande motion av ledamöter från hemlänet och Gävleborgs län om utökade statsbidrag till sanatorierna i de två länen.⁶⁹ År 1946 skrev flertalet ledamöter från hemlänet på motioner i respektive kammare om att en utbildning för fruktodlare skulle förläggas till Urshult i Kronobergs län.⁷⁰ Samma år förenade sig alla länets ledamöter i andra kammaren om en motion som krävde att en järnvägssträcka i södra länsdelen breddades till normalspår.⁷¹ För första gången på många år lämnade Svensson 1949 en egen motion i ett individärende, om pension till en vägarbetare i hans egen hemtrakt.⁷² År 1951 var han första namn på en motion om lönegraden för en lantbruksinspektör i hemlänet.⁷³

För det andra gäller det Svenssons bundenhet till agrarianismen. Den var stark, precis som för nästan alla hans partikamrater. Under 1920-talet lämnade han flera egenmotioner i sådana frågor, men i de flesta fall handlade det om att han skrev under motioner i jordbruksfrågor som var partimotioner. Dessa syftade till att på olika sätt gynna jordbrukets intressen. I några fall skrev han jordbruksmotioner ihop med ledamöter från andra partier.⁷⁴

Samma sak gällde på 1930-talet. Under början av 1930-talet dominerade jord- och skogsbruksmotionerna, inklusive vägfrågor. År 1937 lämnades en partimotion med förslag om att landsbygdskvinnor skulle beviljas husmoderssemester. Motionen upprepades 1939, med Svensson som första namn. En annan primärnärings, fisket, behandlades i en motion 1935, där åtgärder krävdes för att komma till rätta med vattenföroreningar som orsakades av utsläpp från industrier.⁷⁵

Under 1940- och 1950-talen hade de motioner som Svensson skrev på en större bredd, men jord-, skogs-, väg- och bostadsfrågor (på landsbygden) var en viktig del. En uppmärksammat partimotion 1941 yrkade avslag på propositionen om tvångsodling av sockerbetor. I 1940-talets och 1950-talets motioner i jordbruksfrågor ingick ofta yrkanden om ökade statsutgifter eller skattesänkningar för jordbruket.⁷⁶ Den mest omfattande jordbruksmotionen lades fram 1947 i båda kamrarna, med riktlinjer som borde gälla för den framtida jordbrukspolitiken.⁷⁷ År 1949 ville Svensson och hans partivänner avskaffa fastighetsskatten. Det skulle vara till klar fördel för jordbruket.⁷⁸

Det som skilde Svensson från flertalet bondeförbundare var att han på 1920-talet skrev på ett antal motioner som syftade till att främja nykterhetsfrågorna, inklusive åtgärder mot rattfylleri. Här

var undertecknarna främst socialdemokrater och liberaler/frisinnade.⁷⁹ Även under 1930- och 1940-talen undertecknade han motioner som syftade till att förbättra nykterhetsläget eller skärpa insatserna mot rattfylleri, men antalet motioner blev gradvis färre under hans senare riksdagsår. Övriga undertecknare av motionerna tillhörde alla partier utom Kommunisterna.⁸⁰

När det gällde att slå vakt om kristna värden, exemplifierade i frågor kring kristendomsundervisningen i folkskolan, prästgårdarnas byggnadskultur samt löner och pensioner för präster, samarbetade Svensson främst med ledamöter från det egna partiet och Högern.⁸¹

Det finns exempel på partiövergripande motioner i andra ämnen, exempelvis besparingar av offentliga utgifter. Ett sådant fall var när Svensson 1931 tillsammans med andra bondeförbundare och liberaler/frisinnade föreslog att byggkostnaderna för Karolinska sjukhuset borde begränsas.⁸² Det förekom att bara bondeförbundare yrkade avslag på olika utgifter eller på annat sätt ville spara pengar. Exempelvis ansåg man att Sverige inte borde delta i det internationella polaråret, att det inte skulle utgå statsbidrag till regionala och lokala orkesterföreningar, att pensionsåldern skulle höjas för vissa statsanställda, att den allmänna bostadsräkningen borde göras mindre omfattande och att kommunallagens bestämmelser om kvali-

ficerad majoritet vid vissa ekonomiska beslut skulle behållas.⁸³

En annan motion lämnade Svensson och en partikamrat 1935. De ville utreda införandet av en övre åldersgräns på 70 år för allmänna uppdrag.⁸⁴ År 1945 var han första namn på en motion undertecknad av bondeförbundare, som i identisk form även lades i första kammaren, om att antalet valkretsar vid valen till andra kammaren borde utökas, för att landsbygden skulle få en utökad representation på städernas bekostnad.⁸⁵ År 1950 var Svensson med och undertecknade en motion som motsatte sig regeringens förslag om att fatta principbeslut om att införa den nioåriga enhetsskolan.⁸⁶

När det gällde utskotten hade Svensson följande uppdrag: Ledamot av jordbruksutskottet 1929–1930, ledamot av statsutskottet 1933–1952, ledamot av utrikesutskottet 1940–1945 och 1952, där han även var vice ordförande 1952, ledamot av första särskilda utskottet 1939 och 1943, ledamot och vice ordförande av andra särskilda utskottet 1940, ledamot av tredje särskilda utskottet 1942, suppleant i andra tillfälliga utskottet 1921, suppleant i konstitutionsutskottet 1922–1928, suppleant i sjätte tillfälliga utskottet 1925, suppleant i statsutskottet 1931–1932 samt suppleant i utrikesutskottet 1937–1939 och 1946–1951.⁸⁷ Det viktigaste uppdraget får anses ha varit hans 20 år som ledamot av statsutskottet, som var budgetutskott.⁸⁸ Partiets representanter

i utskotten nominerades efter beslut i partiets riksdagsgrupp.⁸⁹

Vid studierna av Svenssons insatser i utskotten har jag fokuserat på när han reserverade sig mot det förslag som utskottens majoritet lade fram. Under nästan hela 1920-talet var han suppleant i utskotten. De reservationer (när han tjänstgjorde som ledamot) som han lämnade var sällan hans helt egna, utan skrevs ihop med minst en annan ledamot. Det gällde särskilt konstitutionsutskottet, där han var suppleant under 1920-talet. Här hade partiet juridikprofessorn Carl-Axel Reuterskiöld (1870–1944) som ledamot under 1920-talet.⁹⁰

I konstitutionsutskottet var det vanligt att Svensson lämnade reservationer tillsammans med Reuterskiöld. Det förekom att ledamöter från Högern var med på dessa reservationer. Vid några tillfällen fanns ledamöter från Frisinnade och Liberalerna med på reservationer som Svensson ställde sig bakom. I enstaka fall lämnade Svensson reservationer ihop med socialdemokrater.⁹¹

Det förekom att Svensson lämnade egen reservation. Ett sådant exempel var när han 1927 reserverade sig till förmån för motioner från det egna partiet om kravet på kvalificerad majoritet vid kommunalekonomiska beslut. Svensson motiverade det med att kommunerna borde ha en sund ekonomi och att han själv såg tendenser till ett stigande kommunalt skattetryck.⁹²

Under åren 1929–1930 var han ledamot av jordbruksutskottet, vilket var en viktig position för en bondeförbundare. Svensson var involverad i fyra reservationer 1929 och sju 1930. Reservationerna skedde normalt tillsammans med partikamraten i utskottet och i några fall med enstaka företrädare för andra partier. En av reservationerna 1929 hade en god förankring i agrarianismen, genom att vilja främja hönsavel och avsättning av inhemsk frukt. De andra tre reservationerna behandlade frågor av mindre betydelse.⁹³ Sett till reservationerna 1930 var det på nytt främst fråga om invändningar utan stor betydelse.⁹⁴

Som suppleant 1931–1932 och ledamot i statsutskottet 1933–1952 fick Svensson ta ställning till statens olika utgifter under lång tid. Det finns ett antal exempel på att Svensson och partivänner yrkade avslag på nya utgifter, exempelvis inrättande av nya tjänster inom den statliga sfären eller att göra folkskolans sjunde år obligatoriskt. Ibland gjordes reservationerna ihop med Högerens utskottsledamöter. Det förekom även att reservationerna hade koppling till landsbygd och jordbruk, som i frågor om väganslag. Det hände att Svensson anmälde reservation tillsammans med andra nykterhetsvänner i ekonomiska frågor med koppling till alkoholförsäljning. I de fall som Svensson lämnade egen reservation var det inte sällan fråga om en blank reservation utan

någon motiverande text och utan avvikande anslagsbelopp angivet. En reservation 1936 gjordes ihop med partivänner och två ledamöter från Högern till förmån för att behålla seminariet i Växjö, vilket han lämnat en motion om. Det förekom att han lämnade reservationer när hans parti ingick i regeringen och stod bakom propositionerna. År 1951 lämnade han och andra borgerliga ledamöter reservationer mot delar i utskottets utlåtande om försvarsanslagen. Även under sista riksdagåret, 1952, anmälde Svensson och hans partikamrater flera reservationer mot utskottsutlåtanden.⁹⁵

Från utrikesutskottet finns ingen reservation från Svenssons sida.⁹⁶ Det finns inte heller några yttranden från honom i de tryckta memorialprotokollen från utrikesutskottet för åren 1940–1945.⁹⁷

Under den urtima riksdagen 1939 tillhörde han första särskilda utskottet. Här anmälde han bland annat reservation tillsammans med partikamrater i frågan om beskattning av maldrycker.⁹⁸ År 1940 var han ledamot av andra särskilda utskottet. Svensson medverkade i två reservationer.⁹⁹ Under 1942 ingick han i tredje särskilda utskottet. Där anmälde han reservation på ett flertal punkter vid avlämnandet av tre utlåtanden om försvaret.¹⁰⁰ Även 1943 ingick han i ett tillfälligt utskott, första särskilda utskottet, där han och hans partivänner lämnade

reservation mot tre utlåtanden, vilka alla behandlade försvarsfrågor.¹⁰¹

Svensson höll sitt första anförande i andra kammaren den 26 april 1921. Frågan gällde om bondejords övergång i främmande händer. Han var skeptisk till att bolag fick köpa jord- och skogsbruksfastigheter och pläderade för att fler skulle kunna bli självägande jordbrukare.¹⁰² Under åren 1922–1929 gjorde Svensson yttranden varje år: 1922: två, 1923: tre, 1924: tre, 1925: ett, 1926: fem, 1927: fyra, 1928: sju, och 1929: sju. Han yttrade sig främst i jord- och skogsbruksfrågor, inklusive egnahemsfrågor. År 1926 omtalade Svensson att han själv hade egnahemslån. År 1922 tog han till orda i en annan fråga: om det skulle vara öppna omröstningar i riksdagen, vilket han var anhängare av. Det infördes 1925. År 1924 var han positiv till sänkt arvode för riksdagsledamöterna. En mer vänsterbetonad ståndpunkt intog han 1928, då han var positiv till att avskaffa ordensväsendet.¹⁰³

Under 1930-talet var Svensson mer aktiv i debatterna än på 1920-talet: 1930: sex gånger, 1931: fyra, 1932: åtta, 1933: elva, 1934: femton, 1935: tretton, 1936: tolv, 1937: tio, 1938: tolv och 1939: tolv. Under de första åren var det jord- och skogsfrågor som främst engagerade honom. Två jordbruksfrågor som han särskilt intresserade sig för var ökade statsbidrag till ofullständiga jordbruk och egnahemsrörelsens lånevillkor. Det förekom att

han tog exempel från hemlänet. Efter krisuppgörelsen 1933 deltog han i debatter om arbetslösheten. Med tanke på hans engagemang för nykterhetsfrågor var det foljdriktigt att han tog till orda i debatter om dessa frågor. Vidare argumenterade han för smärre prutningar av anslagen till offentlig verksamhet. En större fråga gällde Bondeförbundets och Högerns motstånd 1936 mot att göra folkskolans årskurs sju obligatorisk överallt. Sett till lokala och regionala frågor argumenterade han 1936 för att folkskoleseminariet i Växjö skulle få bestå. Från 1938 var det Svensson som talade för sitt parti i remissdebatten efter att budgeten avlämnats. År 1938 lyfte han fram förbättringen i statens finanser som hade skett efter 1933. Han uppmanade ändå till försiktighet med skattesänkningar, men även med nya utgifter. Samma år deltog han i en debatt om postorganisationen i Växjö. Vid remissdebatten i januari 1939 betonade han försvarsfrågans betydelse, men högre utgifter krävde nog skattehöjningar. Vidare berördes jordbruket.¹⁰⁴

Ett av sina mest uppmärksammade inlägg i riksdagen gjorde Svensson 1939. Vid andra världskriget utbrott i september 1939 blev det en urtima riksdag. Vid remissdebatten argumenterade Svensson för att koalitionen mellan Socialdemokraterna och Bondeförbundet borde efterträdas av en samlingsregering med Högern och Folkpartiet. De båda senare

partierna var då inte beredda att ta något regeringsansvar. Det var först efter Sovjets anfall mot Finland i november 1939 som tanken på en samlingsregering realiserades. I anslutning till att regeringsförklaringen lästes upp den 13 december 1939 tog Svensson till orda och framhöll sin tillfredsställelse över den nya regeringens tillkomst, men påpekade samtidigt att regeringsbildningen borde skett redan tidigare.¹⁰⁵

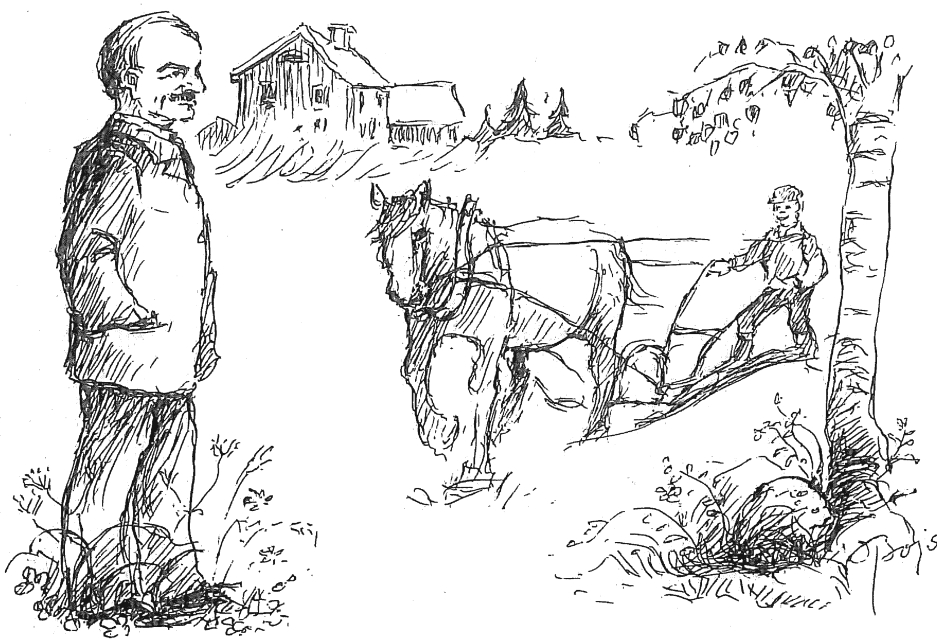
Även perioden 1940–1945 tog Svensson till orda vid många tillfällen.¹⁰⁶ Vid remissdebatten 1940 betonade han försvarsfrågans betydelse. Han uttryckte sympati för Finlands folk. Han var bekymrad över att de offentliga utgifterna, utöver försvaret, hade en tendens att stiga mycket. Under krigsåren deltog Svensson i många försvarsdebatter. Han uttryckte ofta oro över statens finanser med tanke på de stora utgifter som krävdes för försvaret. Vid 1941 års remissdebatt betonade han den enighet om utrikespolitiken som fanns mellan de fyra regeringspartierna. Även nu berörde han ingående de svårigheter som gällde för jordbruket. Vidare talade han om behovet av besparingar. Vid anslag som gynnade landsbygden, exempelvis till Hushållningssällskapet och vägarna, var han beredd att lägga större belopp än vad majoriteten ville. Ett av sina mest regeringskritiska inlägg gjorde han 1941 om tvångsodling av betor. Vid remissdebatten 1942 påpekade han att försvaret

och folkförsörjningen var de viktigaste frågorna. Det utrikespolitiska läget hade inte förbättrats, men regeringens mål att hålla landet utanför kriget hade lyckats. Denna strävan var central för hans parti. Svensson lyfte fram behovet av att spara på de statliga utgifterna, då det statsfinansiella läget var ansträngt. Många aktörer talade om att spara, men när förslagen blev konkreta var de obenägna att genomföra dem. Som vanligt talade han om situationen för jord- och skogsbruket. I remissdebatten 1943 uttryckte han oro för att i framtiden inte kunna nå budgetbalans. Jordbrukets problem fick stort utrymme. I fråga om kriget ville han ha en fortsatt neutralitet i relation till de två lägren i konflikten. Hösten 1943 påpekade han att statsskulden hade ökat från 2,3 miljarder 1939 till 9,3 miljarder. Han hade en förhoppning om att Finland skulle få fred med fortsatt självständighet. I remissdebatten 1944 uttalade han glädje över att Sverige hade kunnat hålla sig utanför kriget. I övrigt handlade det om statens ansträngda finanser och jordbrukets problem. År 1944 deltog han i flera debatter om statliga tjänster och deras lönesättning. En annan fråga som engagerade gällde åtgärder mot avfolkningen på landsbygden. En orsak var de sämre ekonomiska levnadsförhållandena på landsbygden, särskilt för kvinnor. Vid remissdebatten 1945 konstaterade han att det utrikespolitiska läget var allvarligt och kunde

förräddas vid krigsslutet. Efter krigets slut måste Sverige hjälpa grannländerna med återuppbyggnaden. Med tanke på tidigare underskott var han nöjd med att årets budget var i balans. För att även under kommande år upprätthålla balans var det inte realistiskt med sänkt skattetryck, trots att skattenivån var ganska hög. När kriget var slut måste det bli en förbättring av standarden för landsbygdsbefolkningen.¹⁰⁷

Mellan sommaren 1945 och hösten 1951 var Bondeförbundet i opposition, för att från oktober 1951 på nytt ingå i koalition med S. Under sina sista sju år

i riksdagen, 1946–1952, gjorde Svensson färre inlägg efter att han 1947 hade avgått som vice partiledare: 1946: 40, 1947: 7, 1948: 19, 1949: 13, 1950: 15, 1951: 20 och 1952: 15. Vid remissdebatten 1946 talade han om de stora planer på nya utgifter på det sociala området som regeringen hade lagt fram och inflationsrisken de medförde. Som vanligt talade han om jordbruket. Under sina senare år i riksdagen tog Svensson mest till orda i frågor som hade passerat statsutskottet. Även då manade han till ekonomisk försiktighet, inte minst när det gällde nya befattningar i förvaltningen. Vid

Hjalmar Svensson i partihistoriken Från bondeparti till centerrörelse. Tecknare: Eric Bojs.

debatten om den nya kommunindelningen 1946 ansåg han att sammanläggningarna borde göras mindre omfattande än vad som föreslagits. I november 1950 fick han tala om ett kärt ämne, ofullständiga jordbruk. De kunde utökas genom köp av skog från staten och privata företag.¹⁰⁸

Han gjorde sitt sista inlägg den 12 november 1952. Frågan gällde det allmänna resereglementet. Han ville ha högre ersättning för resa med cykel och även ersättning om man gick till fots.¹⁰⁹

Kyrkomötet

Svensson hade ett lokalt kyrkligt engagemang och var en flitig kyrkobesökare, trots att avståndet till kyrkan inte var obetydligt från hans bostad, och detta i en tid när bilismen inte hade fått stort genomslag.¹¹⁰

Hans sista större uppdrag på nationell nivå var kyrkligt, som ledamot av 1958 års kyrkomöte (kyrkans högsta beslutande organ på nationell nivå). Svensson hade varit ledamot av kyrkomötena 1953 och 1957, men då hade det inte fattats något avgörande beslut frågan om kvinnliga präster. Formellt avlog kyrkomötet 1957 förslaget om kvinnliga präster, men det stod klart att det fanns möjligheter för regeringen att återkomma. Ihop med högermannen Ernst Staxäng (1898–1967) var han en av få lekmän som 1958 röstade nej till prästvigning av kvinnor. Flertalet kvinnoprästmotståndare fanns

bland de prästerliga ledamöterna. En klar majoritet av kyrkomötet stödde förslaget. Bland dem fanns riksdagsman (c) Ivar Persson (1901–1979), ecklesiastikminister och ansvarig för kyrkofrågorna 1951–1957. Rubbestad var motståndare till kvinnliga präster, men valdes inte till ledamot på kyrkomötet 1958, till skillnad från 1953 och 1957.¹¹¹

Vid sina tre kyrkomöten höll Svensson en låg profil och yttrade sig bara 1957. Det gällde om kyrkoherden skulle förbli självskriven ordförande i kyrkorådet eller om posten skulle öppnas för lekmän, vilket Svensson önskade, men det avlogs.¹¹² Vid kyrkomötet 1953 behandlades frågan om ny pastoratsindelning, vilket kunnat vara en fråga som intresserade honom, men han yttrade sig inte.¹¹³

Uppdrag i organisationer

Vid sidan av posterna ovan hade Svensson uppdrag inom ett flertal organisationer. Här görs ett urval av uppdragen. Två av de tyngsta posterna på nationell nivå var ordförandeskapet i Jordbrukskreditkassan och uppdraget som vice ordförande i Lantbruksförbundet. På länsplanet var han ordförande i Hushållningssällskapet och styrelseordförande i partiets tidning, *Växjöbladet*. På det lokala planet tillhörde han nykterhetsorganisationen IOGT, först i Tingsryd och senare i en ny förening i Södra Sandsjö, och var ledamot av Konga härads vägstyrelse.¹¹⁴

I konflikt med Vilhelm Moberg

Ett uttryck för konservatism var att Svensson var en av de nio riksdagsmän från Småland (sex bondeförbundare, två högerpartister och en folkpartist) som 1951 anslöt sig till protesten mot Vilhelm Mobergs (1898–1973) utvandrarepos. De vände sig mot Mobergs osedliga språkbruk. Initiativtagare till aktionen var en präst i Växjö stift och bland underteck-

narna fanns andra präster. Moberg gick i polemik med Svensson genom att skicka ett öppet brev. Svensson motiverade sin hållning i en intervju i *DN*.¹¹⁵

I Jens Liljestrands Mobergbiografi beskrivs politikerna som: "stockkonservativa, litteraturfientliga riksdagsmän från det mörkaste Småland helt utan trovärdighet".¹¹⁶ Det var nog inte någon tillfällighet att Svensson skrev på

En rutinerad politiker. Hjalmar Svensson, fotografi i Från bondeparti till centerrörelse.

uppropet, då hans dotterson uppger att Svensson tyckte illa om Mobergs författarskap.¹¹⁷ Även Rubbestad gick till angrepp på romanen och ansåg att den borde åtalas.¹¹⁸

Sammanfattande diskussion

Svensson var en mångsysslande förtroendeman under lång tid. I samband med detta måste det framhållas att i det nutida politiska livet skulle det inte vara möjligt att ha ett så brett engagemang som Svensson hade.¹¹⁹ Det hade blivit nödvändigt att välja mellan riksdagen och landstinget.¹²⁰

Om sedan privatpersonen Svensson tas som utgångspunkt för hur hans offentliga gärning utfördes, bör främst tre saker lyftas fram. För det första att han var en utpräglad småbrukare och att det fick ett genomslag i hans politiska gärning. Det skedde dels genom att han tog upp frågan om ofullständiga jordbruk, vilka var i behov av att utöka sin areal med statligt stöd, dels egnahemsfrågor, där staten gav goda lånevillkor.

För det andra var han nykterist och drev i synnerhet under sina tidiga år i riksdagen nykterhetsfrågor tillsammans med företrädare från andra partier, då Bondeförbundets ledamöter i ringa utsträckning var nykterister.¹²¹ Innan Bondeförbundet hade bildats hade Svensson haft sympatier för Liberalerna, vilket kunde knytas till nykterhetsfrågan. Rollerna som småbrukare och nykterist kan

ses som en grund för att inta en vänsterposition i partiet, som mer pekar mot liberalism än konservatism. Hans positiva inställning till att avskaffa ordensväsendet var ett annat uttryck för en vänsterståndpunkt. Det mer radikala framträdde mest under hans första årtionde i riksdagen.

För det tredje hade Svensson av allt att döma en ganska stark kristen tro. I riksdagsarbetet fick det inget större avtryck, till skillnad från Rubbestad.¹²² Däremot var han efter sin avgång ur riksdagen ledamot av kyrkomötet. Vid det sista tillfället röstade han mot att införa kvinnliga präster, vilket var ovanligt bland lekmännen på mötet. I hans eget parti fanns det en opinion för kvinnliga präster.¹²³ Motståndet mot kvinnliga präster kan ses som ett konservativt drag hos Svensson. Han var även en av nio riksdagsmän från Småland som ställde sig bakom protesten mot innehållet i Mobergs utvandrarromaner. Även detta kan ses som en konservatism på kristen grund.¹²⁴ Det är tänkbart att se en koppling till gammalkyrkligheten i hans hemlän.

Det mest utmärkande draget för Svenssons gärning på riksnivå och delvis även på landstingsplanet var hans betoning av att de offentliga utgifterna inte fick stiga för mycket. Han lade dock inte fram några omfattande sparförslag, utan hans sparsamhet handlade om en mer måttfull tillväxt av utgiftsnivån. Han var

mer försiktig än Rubbestad, med dennes ibland mer drastiska sparförslag.¹²⁵ I fråga om synen på skattetrycket menade Svensson att detta hade nått en relativt hög nivå, men såg sällan några möjligheter till sänkta skatter. Det kunde leda till underskott i statens budget. Den återkommande betoningen av sparsamhet med offentliga medel bör ses som ett visst mått av konservatism.

De konservativa dragen på kristen grund hos Svensson har inte uppmärksamats i den lokala forskningen i Centerpartiets regi¹²⁶ och inte heller i den nationella vetenskapliga forskningen.¹²⁷ Det är på detta område som den här artikeln tillför ny kunskap, men jag har själv redan berört temat i mitt bidrag om Svensson i *Svenskt Biografiskt Lexikon*.¹²⁸

Två andra slutsatser i denna studie som kompletterar bilden av Svensson är dels att hans relation till partiordföranden Bramstorp var mer komplicerad än vad som tidigare har framkommit, dels har jag funnit att hans strävanden i riksdagen till sparsamhet med statens medel var modesta och sannolikt möjliga att genomföra. I ljuset av resultaten i min artikel i *PHT* om riksdagsledamöterna i BF/C 1933–1970 får han ses som en sedvanlig företrädare för partiet. Dock var hans jordinnehav mycket mindre än hos flertalet partikamrater i riksdagen.¹²⁹ Han avvek även från merparten av gruppmedlemmarna genom att vara organiserad nykterist.¹³⁰

Utifrån den teoretiska utgångspunkten om agrarianismen var han precis som förväntat, liksom nästan alla sina partikamrater i riksdagen, en tydlig företrädare för detta tankesätt. Han var anhängare av att Bondeförbundet med kraft skulle driva jordbrukarnas intressen i riksdagen. Under början av sin riksdagstid tog han främst till orda i frågor som gällde jord- och skogsbruk. Trots att han ofta verkade för att hålla statens utgifter på en begränsad nivå, var han beredd på ökade statliga utgifter och sänkta skatter/avgifter som gynnade jordbruket. I dessa avseenden finns det klara likheter med Rubbestad.¹³¹ Svenssons skeptiska inställning till att bredda partiets väljarbas och att byta partinamn kan ses som att han var en god företrädare för agrarianismen.

När det gäller reell och affektiv representation måste det konstateras att den lokala och regionala bundenheten hos Svensson varken kan ses som särskilt låg eller särskilt hög. Den minskade inte heller i någon egentlig utsträckning efter att han tog plats i partiledningen 1938. Hans reella och affektiva representation var dock något större än Rubbestads.¹³²

Under andra världskriget uttalade sig Svensson i utrikes- och försvarspolitiska frågor. Hans utrikespolitiska fokus var riktat mot grannländerna. Han slöt helt upp bakom samlingsregeringens utrikespolitik och stod bakom att det avsattes stora belopp till försvaret under

kriget. Däremot betonade han att försvarsutgifterna måste underställas samma kontroll som annan offentlig verksamhet. Hans ekonomiska försiktighet fick sålunda ett genomslag även här. Det var Svensson som i riksdagen i september 1939 väckte tanken på en samlingsregering mellan alla partier utom Kommunisterna. Det har uppmärksammats i statsvetenskaplig forskning.¹³³

På ett övergripande plan är det möjligt att över tid se en viss rörelse hos

Svensson i riktning från liberalism mot konservatism, men med bibehållen förankring i agrarianismen. Det är även tänkbart att se utvecklingen som ett uttryck för att samhället hade förändrats och att han inte bejakade dessa förändringar till fullo.

Denna artikel har genomgått vetenskaplig granskning av externa läsare enligt modellen double-blind peer review.

Noter

- 1 Jacob Bjärsdal, *Bramstorp. Bondeledare – Kohandlare – Brobyggare*, Stockholm 1992, s 260.
- 2 Karl Lindegren och Sonja Fredgardh, *Bramstorp. En bildberättelse om Axel Pehrsson-Bramstorps liv och gärning*, Falkenberg 1951, Anders Norberg, Andreas Tjerneld och Björn Asker, *Tvåkammarriksdagen 1867–1970. Ledamöter och valkretsar. Band 3. Blekinge län, Kristianstads län, Malmöhus län*, Stockholm 1986, s 255f, Bjärsdal 1992, Gustaf Jonasson, "Axel A Pehrsson-Bramstorp", *Svenskt Biografiskt Lexikon, Band 29*, Stockholm 1997, s 22ff, Carl-Erik Nilsson, *Ett centerparti och dess hövdingar*, Stockholm 1998, s 9–34, Ulf Larsson, *Sveriges Regeringar 1840–2003*, Stockholm 2003, s 44, och Lotta Gröning, *Axel Pehrsson-Bramstorp*, Stockholm 2010.
- 3 Jag vill framföra ett stort tack till följande personer för granskning av texten: Före lagmannen och dottersonen till Hjalmar Svensson, Conny Jörneklint, FD Cecilia Jonsson och FD Johanna Jormfeldt, från Linnéuniversitet, samt grundskoleläraren och centerpolitikern, Andreas Håkansson, Växjö.
- 4 Göran B. Nilsson, "Liv och gärning". *Personhistorisk Tidskrift 1-2 /1986* s 1ff.
- 5 Göran B Nilsson, "Biografi som spjutspetsforskning". *Personhistorisk Tidskrift 3-4 /1994* s 56f.
- 6 Rolf Torstendahl, *Mellan nykonservatism och liberalism. Idébrytningar inom högern och bondepartierna 1918–1934*, Stockholm 1969, s 21–28 och 195ff, Hans-Albin Larsson. Partireformationen. Från bondeförbund till centerparti (diss), Lund 1980 s 1ff, Yngve Mohlin, *Bondepartiet och det moderna samhället 1914–1936. En studie av svensk agrarianism* (diss), Umeå, 1989, s. 1–7 och 39ff, John Toler, *Per Jönson Rösiö. "The agrarian prophet". A charismatic leader's attempt to rejuvenate small agriculture and create a commitment to a cultural revolt against industrialism in Sweden, 1888-1928* (diss), Stockholm 1993, Fredrik Eriksson, *Det reglerade undantaget. Högers jordbrukspolitik 1904–2004* (diss), Stockholm, 2004, s 49f, Fredrik Eriksson, "Bondeförbundet och liberalism", i *Parti eller rörelse? Perspektiv på liberala organisationsstrategier 1880–1940*, (Redaktörer Tomas Nilsson och Martin Åberg), Lund, 2010, s. 91–116, samt Fredrik Eriksson, "Att komma från sidan, underifrån och oväntat – nya sätt att studera agrara organisationer. En inledning och en forskningsöversikt". *Perspektiv på lantbrukets organisering – historiografi, begreppshistoria och källor* (Redaktörer Fredrik Eriksson och Per Eriksson), Stockholm 2016, s 15ff.
- 7 Per-Anders Roth, *Riket, valkretsen och hemkommunen. Lokal och regional representation i den svenska riksdagens sista andra kammare* (diss), Göteborg 1996, s. 23-30. Formell representation var enligt Roth att riksdagsledamoten också hade uppdrag i kommunala eller regionala (inte minst landstinget) organ. Roth 1996 s 24.
- 8 Roth 1996 s. 23ff.
- 9 Precis som tidigare har påpekats av historikern Gustaf Jonasson är källmaterialet från Bondeförbundet inte särskilt omfattande. Gustaf Jonasson, *I väntan på uppbrott? Bondeförbundet/Centerpartiet i regeringskoalitionens slutskede 1956–1957*, Uppsala 1981, s 7.
- 10 Erik Wängmar, "Gustaf Hjalmar Svensson", *Svenskt Biografiskt Lexikon, Band 34*, Stockholm 2019, s 696ff.
- 11 Erik Wängmar, "Sparsamhet och konservatism i högsätet – om bondeförbundaren Axel Rubbestad". *Personhistorisk Tidskrift 1/2011*. Axel Rubbestad behandlas även i *Svenskt Biografiskt Lexikon*. Gustaf Jonasson, "Axel L Rubbestad". *Svenskt Biografiskt Lexikon, Band 30*, Stockholm 2000, s 604ff.
- 12 Erik Wängmar, "Män från landsbygden. Riksdagsledamöter i Bondeförbundet/Centerpartiet 1933-1970". *Personhistorisk Tidskrift 1-2/2014*.
- 13 Kronobergsarkivet, Kulturarvscentrum, Växjö, Sven Adolfssons personarkiv, volym F IVa:2: Centerdistriktet 75 år: "Grönvik" – bondeledaren. Jubileumsskrift 1916-1991, arkivforskning, sammanställning av materialet och

- kompletterande text av Sven Adolfsson. Sven Adolfsson, "Hjalmar Svensson i Grönvik: Jag blev bondeförbundare innan det fanns något bondeförbund". *Sandsjöboken. Södra Sandsjö Hembygdsförenings Årsbok 1989–1990* (Redaktör Signe Uleskog), Tingsryd 1990, s 50ff, och Arnold Johansson (Redaktör och författare), "Två BF-pionjärer i Tingsryds kommun". *Från bondeparti till centerrörelse. Tingsryds kommun*, Tingsryd 1985, s 18ff.
- 14 Lars-Olof Larsson, "Land och län under kristendomens millenium". *Landen kring sjöarna. En historia om Kronobergs län i mångtusenårigt perspektiv* (Redaktör Lennart Johansson), Växjö 1999, s 259, och Lennart Johansson, "Bland bondehövdingar och glasarbetare". *Landen kring sjöarna. En historia om Kronobergs län i mångtusenårigt perspektiv*, Växjö 1999, s 304 och 316.
 - 15 Lars J. Larsson "Landstingsprofiler". *Landstinget Kronoberg 1863–1988. En historik* (Författare Lars J. Larsson, Bertil Gustafsson och Elisabeth Cederholm, Växjö 1988, s 164ff.
 - 16 Jorma Enochsson och Roland Petersson, *Gunnar Hedlund*, Stockholm 1973, s 32, 39, 44, 76ff, 81f och 197, Gustaf Jonnergård, *Så blev det Centerpartiet. Bondeförbunds- och centeridéerna från fyrtioalet fram till 1960*, Stockholm 1985, s 16ff och 148ff, Bjärsdal 1992 s 177, 193, 199, 211, 219f, 243 och 260, Nilsson 1998 s 23, 29f, 37f, 42 och 92, Nils G. Åsling, *Gunnar Hedlund. Politikern och Industrimannen*, Stockholm 1999, s 44ff, samt Anders Björnsson (inte kopplad till Centerpartiet), *Skuggor av ett förflutet. Bondeförbundet och trettiotalet. En idéhistorisk essä*, Lund 2009, s 98f. Diskussionen om behovet av förnyelse och breddning av partiet berörs utförligt i Hans-Albin Larssons doktorsavhandling i historia, men han tar inte upp Hjalmar Svensson personligen. Larsson 1980.
 - 17 Gustaf Jonnergård (Redaktör), *Bröder, låtom oss enas! En krönika i ord och bild om Bondeförbundet i svensk politik under fyra årtionden*, Stockholm 1950, s 117, 122, 180, 253-259, 269ff, 284ff, 289, 306ff, 319, 328, 350f, 360 och 377.
 - 18 Exempelvis Olle Nyman, *Svensk parlamentarism 1932-1936. Från minoritetsparlamentarism till majoritetskoalition* (diss), Uppsala 1947, s 101ff, 118, 157ff, 185, 216, 405, 436-444, 454, 478f, Dankwart Rustow, *The politics of compromise. A study of parties and cabinet government in Sweden*, Princeton 1955, s 110, Krister Wahlbäck, *Finlandsfrågan i svensk politik 1937–1940* (diss), Stockholm 1964, s 288, 327 och 332, Olof Ruin, *Mellan samlingsregering och tvåpartisystem. Den svenska regeringsfrågan 1945-1960*, Stockholm 1968, s 147, 192f och 313, Gustaf Jonasson, "Bondeförbundet vid skiljevågarna 1930-1945. Om och ur Oscar Sjunnessons anteckningar". *Historisk Tidskrift* 1969, s 293ff, 300, 303ff, samt Gustaf Jonasson (under medverkan av Lars Sköld), *Per Edvin Sköld 1946–1951*, Uppsala 1976, s 92f, 106f, 109, 124f, 127 och 131f.
 - 19 Riksarkivet, Digitala forskarsalen, Födda i Södra Sandsjö församling i Kronobergs län 1881. Enligt biografierna över två- kammarriksdagens ledamöter var Hjalmar Svensson född den 2 februari 1881. Samma sak anges i Sveriges Dödbok 1860-2017. Anders Norberg och Andreas Tjerneld, *Tvåkammarriksdagen 1867-1970. Ledamöter och valkretsar. Bd 2, Östergötlands län, Jönköpings län, Kronobergs län, Kalmar län, Gotlands län, Hallands län*, Stockholm 1985, s 239, Bertil Gustafsson, "Förteckning över ordföranden, vice ordföranden, ledamöter m.m. *Landstinget Kronoberg 1863–1988. En historik* (Författare Lars J. Larsson, Bertil Gustafsson och Elisabeth Cederholm), Växjö 1988, s 205, och Sveriges Dödbok 1860-2017.
 - 20 Arkivdigital, Konga häradsrätts arkiv (Landsarkivet i Vadstena), Bouppteckningar 1901–1902, F II:63, Bouppteckning Nr 84, HT 1901, för nämndemannen Sven Andersson, Grönvik. Sveriges Dödbok 1860-2017.
 - 21 Johansson 1985 s 18ff samt Larsson, Gustafsson och Cederholm 1988 s 165.
 - 22 Kronobergsarkivet, Kulturarvscentrum, Växjö, Sven Adolfssons personarkiv, volym F IVa:3: Så minns jag farfar (sidan 147). Johansson 1985 s 18f.

- 23 Kronobergsarkivet, Kulturarvscentrum, Växjö, Sven Adolfssons personarkiv, volym F IVa:3: Så minns jag farfar (sidan 147). *Vem är vem. Götaland utom Skåne, Halland, Blekinge*, Stockholm 1965, s 1015, Norberg och Tjerneld 1985 s 239, Sveriges Dödbok 1860-2017. Hjalmarsson dotter Conny Jörneklint (f. 1949) anser att Hjalmarsson hustru, Ingrid Svensson, var tillbakadragen i offentliga sammanhang, men däremot klart mer öppen i familjekretsen och mån om barnbarnen. Muntlig uppgift från Conny Jörneklint 2019-11-14. Jörneklint är son till Hjalmarsson dotter Rut (1917-2015).
- 24 Riksarkivet, Digitala forskarsalen, Födda i Södra Sandsjö församling i Kronobergs län 1914–1926. Norberg och Tjerneld 1985 s 239 och Sveriges Dödbok 1860-2017.
- 25 Riksarkivet, Digitala forskarsalen, Födda och döda i Södra Sandsjö församling i Kronobergs län år 1916. Tingsryds kommunarkiv: Exempelvis Protokoll Södra Sandsjö kommunalfullmäktige 1951-12-16, §§ 10 och 16, 1955-01-17, § 3, 1955-12-19, §§ 6, 9 och 12, 1957-12-22, §§ 10 och 13, 1958-12-15, § 3, 1959-01-19, § 4, 1959-12-21, § 8, 11 och 22, 1960-12-19, § 11, 1962-12-10, § 2, 1963-02-05, § 6, 1963-12-17, § 113, 126, 130 och 136, 1964-09-15, § 176, 1967-01-31, § 5, samt 1967-12-19, §§ 99, 107, 110 och 114. Ivar Lundgren (Redaktör), *Från sockenstämma till storkommun. Kronobergs län*, Malmö 1951, s 212, Owe Ahlfors-Geyer och Ivar Lundgren (Redaktörer), *Svensk kommunalförvaltning. Del Kronobergs län*, Malmö 1960, s 170, *Växjöbladet* 1966-04-16 och *Smålandsposten* 1980-03-19. Tingsryds kommunarkiv: Protokoll Södra Sandsjö kommunalfullmäktige 1968-12-17, § 101. *Aktuellt 1969*, Malmö 1969, s 51, *Dagens Nyheter* 1968-11-09, *Smålandsposten* 1968-12-19, *Svenska Dagbladet* 1968-11-09 och 1968-11-10 samt *Växjöbladet* 1968-11-09, 1968-11-14, 1968-11-15 och 1968-12-19. Sveriges Dödbok 1860-2017, *Växjöbladet* 1966-04-16 och *Smålandsposten* 2015-11-21. Kronobergsarkivet, Kulturarvscentrum, Växjö, Tingsås CKF-avdelning, A I:1: Årsmötesprotokoll 1948-1977, Tingsryds kommunarkiv: Exempelvis Protokoll Tingsryds köpings kommunalfullmäktige 1951-04-22, § 19, 1955-12-12, § 131, 1959-12-21, § 157, 1963-12-16, § 122, samt 1967-12-19, §§ 166 och 168. Sveriges Dödbok 1860-2017 samt *Växjöbladet* 1966-04-16 och 1987-01-08—1987-01-14. Sveriges Dödbok 1860-2017, *Växjöbladet* 1966-04-16 samt *Smålandsposten* 2001-09-19 och 2001-09-20. Riksarkivet, Digitala forskarsalen, Döda i Södra Sandsjö församling i Kronobergs län år 1943. Arkivdigital, Konga häradsrätts arkiv (Landsarkivet i Vadstena), Bouppteckningar 1943, F II:101, Bouppteckning Nr 99/1943, för ingenjören Karl Herbert Rune Svensson, Grönvik, Hensmåla. Gösta Sjöstrand, "Den politiska bonderörelsen i Södra Sandsjö under 75 år". *Sandsjöboken. Södra Sandsjö Hembygdsförenings Årsbok 1989–1990* (Redaktör Signe Uleskog), Tingsryd 1990, s 63. Sveriges Dödbok 1860-2017, *Växjöbladet* 1966-04-16 och *Smålandsposten* 2004-07-30. Sveriges Dödbok 1860-2017. Tingsryds kommunarkiv: Protokoll Södra Sandsjö kommunalfullmäktige 1959-12-21, § 10, och 1963-12-17, § 115. Conny Jörneklint, "Att övervinna jantelagen". *Till tings i Kalmar* (Författare Gunnar Gyllenram, Lars Annerén, Conny Jörneklint och Kenneth Ottosson), Kalmar 2016, s 43, *Växjöbladet* 1966-04-16 och *Smålandsposten* 2015-05-22.
- 26 Sveriges Dödbok 1860-2017, *Smålandsposten* 1966-04-16, *Växjöbladet* 1966-04-16, *Svenska Dagbladet* 1966-04-16, *Dagens Nyheter* 1966-04-17 och *Sölvesborgstidningen* 1966-04-18. Begravningen hålls i Södra Sandsjö kyrka 1966-04-23. Utifrån vad som angavs i referatet från begravningen fanns inte Centerpartiets ordförande Gunnar Hedlund på plats. *Växjöbladet* 1966-04-25. Däremot fanns Hedlund med i Grönvik när Svensson 1951 fyllde 70 år. *Växjöbladet* 1951-02-03. Svensson fick sammanlagt 16 barnbarn, inklusive ett adopterat. Arkivdigital, Sveriges befolkning, 1950, 1960 och 1975. Ett av barnbarnen är förre lagmannen vid Kalmar tingsrätt, Conny Jörneklint (f. 1949). Jörneklint har vid samtal med mig, 2019-11-14, gett mycket värdefulla kompletterande uppgifter som inte framgår av det skriftliga källmaterialet. Det anges i respektive fotnoter.

- 27 Kronobergsarkivet, Kulturarvscentrum, Växjö: Centerpartiet i Kronobergs läns arkiv, volym A I:2. Protokoll Centerpartiets distriktsstämma i Kronobergs län 1966-04-02, § 29.
- 28 Philip Moding, "Småland". *Det moderna Sverige. Götaland Syd* (Redaktör Olof Nordström), Stockholm 1970, s 138–154, Norberg och Tjerneld 1985 s 195ff, Larsson 1999, s 238-260, Göran Åberg, "Kyrko- och samfundsliv från omkring 1900". *Landen kring sjöarna. En historia om Kronobergs län i ett mångtusenårigt perspektiv – Kronobergs-boken 1999-2000* (Redaktör Lennart Johansson), Växjö 1999, s 402ff, samt Lennart Johansson, "Den nya tiden möter den gamla". *Smålands historia* (Författare Olle Larsson, Lennart Johansson och Lars-Olof Larsson), Lund 2006, s 296f.
- 29 Kronobergsarkivet, Kulturarvscentrum, Växjö, Sven Adolfssons personarkiv, volym F IVa:3: Annons i *Landsbygden* Nr 33, 1915-08-05. Anders Gustav Johansson, "Sådden som gav gröda". *Från bonderörelse till centerrörelse. Kronobergs distrikt*, Växjö 1985, s 6-14, Adolfsson 1990 s 50ff, Sjöstrand 1990 s 57ff och *Smålandsposten* 1990-10-29.
- 30 Kronobergsarkivet, Kulturarvscentrum, Växjö: Centerpartiet i Kronobergs läns arkiv, volym A I:1. Protokoll Bondeförbundets stämma för östra valkretsensföreningen i Kronobergs län 1920-06-06, § 5, Protokoll Bondeförbundets stämma för Kronobergs läns valkrets-förening 1924-07-19, § 5, Protokoll Bondeförbundets stämma för Kronobergs läns valkrets-förening 1928-07-07, § 3, Protokoll Bondeförbundets stämma för Kronobergs läns valkrets-förening 1932-07-30, § 6, Protokoll Bondeförbundets stämma för Kronobergs läns valkrets-förening 1936-07-11, § 7, Protokoll Bondeförbundets stämma för Kronobergs distrikt 1940-07-21, § 6, Protokoll Landsbygdspartiet Bondeförbundets stämma för Kronobergs distrikt 1944-07-16, § 6, Protokoll Landsbygdspartiet Bondeförbundets stämma för Kronobergs distrikt 1948-03-29, § 20, Protokoll Landsbygdspartiet Bondeförbundets stämma för Kronobergs distrikt 1948-08-01, § 8, Protokoll Landsbygdspartiet Bondeförbundets stämma för Kronobergs distrikt 1952-04-14, § 18, Protokoll Landsbygdspartiet Bondeförbundets stämma för Kronobergs distrikt 1952-07-27, § 13, *Riksdagsmannavalen 1918-1920* s 183, *Riksdagsmannavalen 1921* s 162, *Riksdagsmannavalen 1922-1924* s 167, *Riksdagsmannavalen 1925-1928* s 234, *Riksdagsmannavalen 1929-1932* s 187, *Riksdagsmannavalen 1933-1936* s 208, *Riksdagsmannavalen 1937-1940* s 132, *Riksdagsmannavalen 1941-1944* s 128, *Riksdagsmannavalen 1945-1948* s 133, *Växjöbladet* 1920-09-15, 1952-04-15 och 1952-04-17, *Smålandsposten* 1920-09-07, 1920-09-16 och 1952-09-22, *Dagens Nyheter* 1952-09-22 och 1952-12-21, *Svenska Dagbladet* 1952-04-15 och 1952-09-30 samt Norberg och Tjerneld 1985 s 195-201.
- 31 Johansson 1985 s 21.
- 32 Carl Schedin var vid avgången nästan 70 år gammal och hade inte tillhört riksdagen (första kammaren) sedan i början av 1929. Anders Norberg, Andreas Tjerneld och Björn Asker, *Tvåkammarriksdagen 1867-1970. Ledamöter och valkretsar. Bd 4, Kopparbergs län, Gävleborgs län, Västernorrlands län, Jämtlands län, Västerbottens län, Norrbottens län*, Stockholm 1992, s 91, och *Dagens Nyheter* 1948-12-31.
- 33 Riksarkivet, Marieberg, Stockholm, Centerpartiets huvudarkiv, del 1: volym A I:2 (mikrofilmad), Bondeförbundets Riksstäm-moprotokoll 1938-06-10—11, § 31, 1939-06-16—17, § 34, 1940-06-07—08, § 21, 1941-06-09—10, §§ 16 och 26, 1942-06-25—26, § 18, volym A I:3, Bondeförbundets Riksstäm-moprotokoll 1943-06-15, § 16, 1944-06-19—20, § 17, 1945-06-18—19, § 16, volym A I:4, Bondeförbundets Riksstämmoprotokoll 1946-06-30, 1946-07-01 och 1946-07-02, § 21, och 1947-06-16—17, § 43, volym A II:2, Bondeförbundets förtroenderåds protokoll 1933-06-09, § 2, 1934-06-16, § 2, 1935-06-15, § 1, 1936-06-13, § 1, och 1937-06-26, § 2. Vid stämmans val av efterträdare till Svensson 1947 erhöll Hedlund 83 röster och von Heland 62 röster. Bondeförbundets-Centerpartiets riksdagsgrupps arkiv, volym A:1, Protokoll Bondeförbundets riksdagsgrupp 1933-01-10, § 3, 1934-01-10, § 3, 1935-01-10, § 3, 1936-01-10, § 3, 1938-01-10, § 2, Bondeförbundets-Centerpartiets riksdagsgrupps arkiv, volym F:1, Riksdagsgruppen 1949, volym

- F:2, Förteckning över partifunktionärer inom Bondeförbundet 1937-01-01—1953/1954. *Dagens Nyheter* 1938-06-12, 1941-01-13, 1941-01-15, 1941-01-16, 1941-01-18, 1941-01-19, 1947-06-18 och 1947-06-22, *Smålandsposten* 1938-06-12 och 1947-06-19, *Svenska Dagbladet* 1938-06-12 och 1947-06-18, *Växjöbladet* 1938-06-13 och 1947-06-19, Edvard Thermanius, *Sveriges Riksdag. Historisk och statsvetenskaplig framställning. Band 17, Riksdagspartierna*, Stockholm 1935, s 277, Jonnergård 1950 s 258 och 351, Gustaf Andersson, *Från bondetåget till samlingsrörelsen. Politiska minnen*. Stockholm 1955, s 207, Enochsson och Petersson 1973 s 39f, 44f, 47ff och 71-77, Jonasson 1976, s 92f, 106f, 109, 124f, 127 och 131f, Bjärsdal 1992 s 260, samt Nilsson 1998 s 29f, 37f och 42ff.
- 34 Ulf Larsson, *Per-Albin Hanssons anteckningar och dagböcker 1929-1946*, Stockholm 2011, s 63, 70, 132, 141, 151 och 183.
- 35 *Tage. Erlander; Dagböcker 1945-1949. Utgivna av Sven Erlander*; Hedemora 2001a, s, 112, 182 och 257f samt *Tage. Erlander; Dagböcker 1950-1951. Utgivna av Sven Erlander*; Hedemora 2001b, s 62, 366ff, 422ff och 463. Citatet är hämtat från s 424. Även det socialdemokratiska statsrådet Per Edvin Sköld (1891-1972) nämnde Svensson i sina anteckningar; se Jonasson 1976 s 140f, 159, 166, 168 och 188ff. Per Edvin Sköld behandlas ingående i *Svenskt Biografiskt Lexikon* av samme författare. Gustaf Jonasson, "Per Edvin Sköld". *Svenskt Biografiskt Lexikon, Band 32*, Stockholm 2006, s 524ff. Vidare finns biografien: Yngve Möller, *Per Edvin Sköld - humanist och samhällsbyggare*, Stockholm 1996.
- 36 Nyman 1947 s 438f. *Dagens Nyheter* omtalade att Hjalmar Svensson hade varit aktuell som jordbruksminister i den nya regeringen. Svensson beskrevs av DN som: "en bland partiets mest ansedda andrakammarrepresentanter". *Dagens Nyheter* 1936-06-19 s 32.
- 37 Johansson 1985 s 22.
- 38 Erik von Heland, *Optimismens och besvikelsens år, 1922-1952*, Stockholm 1969, s 129.
- 39 von Heland 1969 s 138. Enligt barnbarnet Conny Jörneklint var Hjalmar Svensson på sin höjd 165 cm lång. Muntlig uppgift från Conny Jörneklint 2019-11-14. Jörneklint har även diskuterat frågan med sin kusin Ulf Grönevik (f. 1953).
- 40 von Heland 1969 s 91ff, 129, 133ff, 138-147, 152 och 201ff.
- 41 Bjärsdal 1992 s 132-148, 153ff, 190ff, 210ff, 219f, 226ff, 238ff och 260ff, Jonasson 1997 s 22ff, Nilsson 1998 s 18-34 och 37ff och Gröning 2010.
- 42 Bjärsdal 1992 s 218ff.
- 43 Enochsson, och Petersson 1973 s 81f, Jonasson 1976 s 190 samt Erlander 2001b s 368 och 422.
- 44 Karl Gustaf Westman (Utgivna av Wilhelm Carlgren), *Politiska anteckningar september 1939-mars 1943*, Stockholm 1981, s 11, 14, 48ff, 98, 142ff, 157 och 160.
- 45 Nils Quensel, *Minnesbilder*, Stockholm 1973, s 205. Quensel finns med i *SBL*. Ulf Larsson, "Nils J E Quensel". *Svenskt Biografiskt Lexikon, Band 29*, Stockholm 1997, s 565ff. Quensel var statsråd 1936-1940 och 1943-1951, detta under tre olika statsministrar, nämligen Axel Pehrsson-Bramstorp, Per Albin Hansson och Tage Erlander. Jörgen Hermansson och Kåre Vernby, "Regeringsombildningar och statsrådskarriärer". *Regeringsmakten i Sverige. Ett experiment i parlamentarism 1917-2009* (Redaktör Jörgen Hermansson), Stockholm 2010, s 169f.
- 46 Sven Vigelsbo, *I strid för samverkan*, Stockholm 1978, s 124. Sven Vigelsbo tillhörde andra kammaren 1937-1970. Anders Norberg, Andreas Tjerneld och Björn Asker, *Tvåkammarriksdagen 1867-1970. Ledamöter och valkretsar. Band 1. Stockholms stad, Stockholms län, Uppsala län, Södermanlands län, Västmanlands län*, Stockholm 1988, s 422. Efter att Hjalmar Svensson hade lämnat riksdagen 1952, hade han regelbunden brevkontakt med Sven Vigelsbo. Vigelsbo får ses som en mycket god vän till Svensson. Muntlig uppgift från Conny Jörneklint 2019-11-14.

- 47 Johansson 1985 s 24.
- 48 Tingsryds kommunarkiv: Protokoll Södra Sandsjö kommunalfullmäktige 1919-04-27, § 2, 1929-12-15, 1930-10-19, § 7, 1931-01-06, § 3, och 1935-01-06, § 3. Anton-Julius Fransson, *Södra Sandsjö under hundra år*, Tingsryd 1971, s 25f och 210.
- 49 Sjöstrand 1990 s 63.
- 50 Tingsryds kommunarkiv: Protokoll Södra Sandsjö kommunalstämma 1930-12-14, § 2, 1934-12-26, § 2, 1942-12-27, § 2, 1946-12-29, § 2, 1950-12-26, § 2, och 1954-12-26, § 1. Fransson 1971 s 116 och 210. Kommunalstämmans avveckling berörs dels i statsvetaren Olof Peterssens bok, *Vår demokrati*, Stockholm 2009, s 188ff, dels av den finske statsvetaren Jan Sundberg i kapitlet, "Från pluralism till centralism och professionalism". *Kommunala folkhemmet. Uppbyggnad, de gyllene åren, nedmontering* (Författare Jan Sundberg, Stefan Sjöblom och Ingemar Wörnlund), Stockholm 2011, s 79-102.
- 51 Sveriges Dödbok 1860-2017 och Fransson 1971 s 210. Partikamraten i Bondeförbundet hette Johan Albert Carlsson (1881-1975).
- 52 *Sveriges Kommunkalender 1969*, Malmö 1969, s 150, 174, 209, 223, 236, 241, *Sveriges Kommunkalender 1971*, Malmö 1971, s 142, 201 och 220, *Sveriges Statskalender 1971*, Stockholm 1971, s 872, 879 och 901 samt *Sveriges Statskalender 1977*, Stockholm 1977, s 1000. Från 1971 blev benämningen kommunstyrelsen, som blev namnet på det som tidigare kallades drätselkammaren (städerna) och kommunalnämnden (köpingar/landskommuner), när det blev en sammanhållen kommunbeteckning 1971. *Sveriges Statskalender 1971* s 863, och Erik Wängmar, *Från storkommun till kommunblock. En djupstudie av reformen som skapade de moderna svenska kommunerna 1959-1974*, Stockholm 2013, s 276-281.
- 53 Region Kronobergs arkiv, Växjö: Exempelvis Protokoll Kronobergs läns landsting 1947-09-01, § 3, 1947-09-04, § 133, 1), 1951-10-01, § 3, 1951-10-04, § 165, 1), 1955-10-03, § 3, och 1955-10-07, § 175, 1). Kronobergsarkivet, Kulturarvscentrum, Växjö: Centerpartiet i Kronobergs läns arkiv, volym A I:1: Protokoll Landsbygdspartiet Bondeförbundets landstingsgrupp i Kronobergs län 1947-06-23, § 5, och 1947-08-31, § 3. *Svenska Dagbladet* 1947-09-02, *Växjöbladet* 1966-04-16, Halvard Claesson, "Länsparlamentet". *Från bonderörelse till centerrörelse. Kronobergs distrikt*, Växjö 1985, s 80-86, Larsson 1988 s 164ff och Gustafsson 1988 s 197-219.
- 54 Larsson 1988 s 165.
- 55 L. Goth. Nilsson, "Ett landstingsmöte på 1930-talet". *Hundra år under kommunalförfattningarna, 1862-1962. En minnesskrift utgiven av Svenska landskommunernas förbund, Svenska landstingsförbundet, Svenska stadsförbundet* (Redaktör Sven Ulric Palme) Stockholm 1962, s 306-315, och Håkan Forsell, "Landstingen 1863-2013 - Organiseringen av samhällets grundfunktioner". *150 år av självstyrelse. Kommuner och landsting i förändring* (Författare Lars Nilsson och Håkan Forsell), Stockholm 2013, s 460ff och 473ff.
- 56 Larsson 1988 s 166.
- 57 Norberg och Tjerneld 1985 s 239.
- 58 *Motioner riksdagens andra kammare 1921-1929*.
- 59 *Motioner riksdagens andra kammare 1930-1939*.
- 60 *Motioner riksdagens andra kammare 1940-1952*.
- 61 *Motioner riksdagens andra kammare 1921-1952*.
- 62 Anders Norberg, Andreas Tjerneld och Björn Asker, *Tvåkammarriksdagen 1867-1970. Ledamöter och valkretsar. Band 4. Göteborgs och Bohus län, Älvsborgs län, Skaraborgs län, Värmlands län, Örebro län*, Stockholm 1990, s 231, och Wängmar 2011 s 30.
- 63 Norberg, Tjerneld och Asker 1990 s 266.
- 64 *Motioner riksdagens andra kammare 1927 nr 235 samt 1928 nr 187 och 523*.
- 65 *Motion riksdagens andra kammare 1932 nr 110 och Motion riksdagens första kammare 1932 nr 69*.

- 66 *Motioner riksdagens andra kammare 1936 nr 335, 338, 564 och 602.* Hjalmar Svenssons partikamrat i andra kammaren för Kronobergs län var Victor Mattsson (1887-1955) från Eneryda i Virestad. Mattsson tillhörde andra kammaren 1933-1948. Svensson och Mattsson var även landstingsledamöter tillsammans under 35 års tid, 1919-1954. Victor Mattssons son, Torsten Mattsson (1915-1984), tillhörde första kammaren för Centerpartiet 1959-1970. Norberg och Tjerneld 1985 s 225f, Larsson 1988 s 167f och Gustafsson 1988 s 215.
- 67 *Motion riksdagens andra kammare 1936 nr 669 och Motion riksdagens första kammare 1936 nr 330.*
- 68 *Motioner riksdagens andra kammare 1938 nr 98 och 389 samt Motioner riksdagens första kammare 1938 nr 54 och 261.*
- 69 *Motion riksdagens andra kammare 1941 nr 35.*
- 70 *Motion riksdagens andra kammare 1946 nr 416 och Motion riksdagens första kammare 1946 nr 265.*
- 71 *Motion riksdagens andra kammare 1946 nr 469.*
- 72 *Motion riksdagens andra kammare 1949 nr 129.*
- 73 *Motion riksdagens andra kammare 1951 nr 49.*
- 74 *Motioner riksdagens andra kammare 1921-1952, exempelvis Motioner riksdagens andra kammare 1948 nr 295 och 442.*
- 75 *Motioner riksdagens andra kammare 1930-1939.*
- 76 *Motioner riksdagens andra kammare 1940-1949.* Motionerna om sockerbetor var kontroversiella, då jordbruksministern/ partiledaren Axel Pehrsson-Bramstorp inte hade gjort någon regelrätt protest mot propositionen i regeringen, även om den formellt hade lagts fram av ett annat statsråd. *Kungl. Maj:ts proposition (1941:184) till riksdagen med förslag till lag angående skyldighet att i vissa fall verkställa odling av sockerbetor, Motion riksdagens andra kammare 1941 nr 269, Motion riksdagens första kammare 1941 nr 200 och Björnsson 2009 s 99.*
- 77 *Motion riksdagens andra kammare 1947 nr 379 och Motion riksdagens första kammare 1947 nr 251.* Denna motion omfattade hela 27 sidor.
- 78 *Motion riksdagens andra kammare 1949 nr 120.*
- 79 Exempelvis *Motioner riksdagens andra kammare 1923 nr 114, 115 och 126, 1925 nr 212, 226 och 377, 1926 nr 309, 1927 nr 329, 1928 nr 263 samt 1929 nr 59 och 303.*
- 80 *Motioner riksdagens andra kammare 1932 nr 167, 168, 217, 312, 1933 nr 336, 400, 1941 nr 134, 137, 271 och 1949 nr 283.*
- 81 *Motioner riksdagens andra kammare 1933 nr 404, 1940L nr 260 och 1951 nr 620.*
- 82 *Motion riksdagens andra kammare 1931 nr 383 och Motion riksdagens första kammare 1931 nr 230.*
- 83 Exempelvis *Motioner riksdagens andra kammare 1932 nr 169, 170, 1943 nr 188, 1947 nr 237, 1948 nr 134, 156 och 492.*
- 84 *Motion riksdagens andra kammare 1935 nr 474.*
- 85 *Motion riksdagens andra kammare 1945 nr 359 och Motion riksdagens första kammare 1945 nr 221.*
- 86 *Motion riksdagens andra kammare 1950 nr 466.* Axel Rubbestad var första namn på denna motion.
- 87 Norberg och Tjerneld 1985 s 239. Axel Rubbestad var suppleant i statsutskottet 1937-1937 och 1940-1941 samt ledamot i detta utskott 1942-1943 och 1946-1960. Wångmar 2011 s 31f.
- 88 Herbert Tingsten, *Sveriges Riksdag. Historisk och statsvetenskaplig framställning. Band 11, Utskottsväsendet*, Stockholm 1934, s 171-186, Nils Stjernquist, *Riksdagens arbete och arbetsformer. Samhälle och riksdag, Band IV*, Stockholm 1966, s 248-255, och Nils Stjernquist, *Tvåkammartiden. Sveriges riksdag 1867-1970*, Stockholm 1996, s 154.

- 89 Riksarkivet, Marieberg, Stockholm, Bondeförbundets-Centerpartiets riksdagsgrupps arkiv, volym A:1, Protokoll Bondeförbundets riksdagsgrupp 1927-01-12, § 1, 1928-01-14, § 2, 1929-01-13, § 1, 1930-01-12, § 1, 1931-01-13, § 1, 1932-01-16, § 2, 1933-01-13, § 1, 1934-01-12, § 1, 1935-01-12, § 1, 1936-01-13, § 1, volym F:1, Ordinarie utskottsplatser för Bondeförbundet 1946, Utskottsplatser för Bondeförbundet 1947, Bondeförbundets utskottsplaceringar 1948, Utskottsplatser för Bondeförbundet 1949, Bondeförbundet, Utskottsplaceringar 1950, volym F:2, Utskottsplatser för Bondeförbundet 1952.
- 90 Norberg, Tjerneld och Asker 1988 s 329, och Jan-Olof Sundell, "Carl-Axel Reuterskiöld". *Svenskt Biografiskt Lexikon, Band 30*, Stockholm 2000, s 54ff.
- 91 *Memorial konstitutionsutskottet 1922 nr 22, 26 och 27, Utlåtanden konstitutionsutskottet 1924 nr 1, 4 och 30, Utlåtande konstitutionsutskottet 1925 nr 12, Memorial konstitutionsutskottet 1925 nr 21, Utlåtanden konstitutionsutskottet 1926 nr 20 och 26, Memorial konstitutionsutskottet 1926 nr 29, samt Utlåtanden konstitutionsutskottet 1928 nr 13, 25 och 27.*
- 92 *Utlåtande konstitutionsutskottet 1927 nr 20.*
- 93 *Utlåtanden jordbruksutskottet 1929 nr 1, 2, 20 och 41.*
- 94 *Utlåtanden jordbruksutskottet 1930 nr 2, 50, 73, 67, 79, 84 och 91.*
- 95 *Utlåtande statsutskottet 1931 nr 6, Utlåtande sammansatta stats- och andra lagutskottet 1931 nr 8, Memorial statsutskottet 1931 nr 159, Utlåtanden statsutskottet 1932 nr 6, 50 och 99, Utlåtanden statsutskottet 1933 nr 8, 12, 76, 89, 117, 1934 nr 8, 47, 101, 104, 116, 120, 148, 159, 166, 1935 nr 5, 8, 10, 37, 66, 131, 142, Memorial statsutskottet 1935 nr 86, Utlåtanden statsutskottet 1936 nr 3, 5, 7, 8, 78, 89, 90, 91, 110, 129, 136, 150, 155, 1937 nr 8, 87, 96, 140, 166, 189, 192, 200, 201, 1938 nr 8, 98, 105, 1939L nr 8, 37, 1940L nr 6, 117, 162, 164, 171, 217, 250, Memorial statsutskottet 1940L nr 100, Utlåtanden statsutskottet 1941 nr 5, 14, 25, 106, 128, 179, Memorial statsutskottet 1941 nr 37, 66, Utlåtanden statsutskottet 1942 nr 4, 10, 34, 171, 174, 207, 1943 nr 34, 48, 72, 98, 1944 nr 6, 8, 69, 84, 126, 171, 205, 1945 nr 2, 8, 10, 11, 48, 89, 134, 178, 224, 252, 286, 1946 nr 8, 78, 118, 209, 280, 282, 288, 1947 nr 4, 167, 1948 nr 8, 9, 42, 61, 103, 116, 225, 226, 1949 nr 6, 8, 122, 136, 137, 183, 184, 1950 nr 8, 10, 55, 119, 131, 135, 165, 211, 227, 1951 nr 4, 8, 128, 148, 155, 162, 1952 nr 7, 8, 13, 39, 176, 194, 205, 213 och 218.*
- 96 *Utlåtanden utrikesutskottet 1937-1952.*
- 97 *Samråd i krigstid. Utrikesutskottets memorialprotokoll 1940-1945 s 360. Svenssons partikollega från Kalmar län, Petrus Gränebo (1881-1959), var i hög grad aktiv i diskussionerna. Gränebo var gruppleddare i första kammaren 1939-1951, 2:e vice talman i denna kammare 1929-1939 och 1:e vice talman 1939-1951. Samråd i krigstid. Utrikesutskottets memorialprotokoll 1940-1945 s 308f och 355 samt Ragnar Amenius, "C Petrus V Gränebo". *Svenskt Biografiskt Lexikon, Band 17*, Stockholm 1969, s 371f. Även partikamraten Erik von Heland uppvisade större aktivitet i utskottet än Svensson, trots att von Heland bara var suppleant under den redovisade perioden. Samråd i krigstid. Utrikesutskottets memorialprotokoll 1940-1945 s 314f och 356. Under midsommarhelgen 1941 deltog Svensson i de ingående diskussionerna om en tysk division skulle få passera över svenskt territorium på väg från Norge till Finland. Torbjörn Nilsson, "Midsommarkrisen 1941". *Metodövningar i historia 2. Historisk teori, metod och källkritik* (Redaktör Thomas Lindkvist), Lund 1996, s 165, 193 och 201. Generellt sett intog Bondeförbundet en positiv inställning till att gå med på kraven från Tyskland. Alf W. Johansson, *Den nazistiska utmaningen. Aspekter på andra världskriget*, Stockholm 1995, s 154.*
- 98 *Utlåtanden Första särskilda utskottet 1939U nr 58, 63, 70.*
- 99 *Utlåtanden Andra särskilda utskottet 1940L nr 43, 66.*
- 100 *Utlåtanden Tredje särskilda utskottet 1942 nr 2, 4, 5.*

- 101 *Utlåtanden Första särskilda utskottet 1943* nr 2, 3, 4.
- 102 *Protokoll riksdagens andra kammare 1921* nr 34 s 24f.
- 103 *Protokoll riksdagens andra kammare 1922* nr 15 s 54f och nr 38 s 49f, 1923 nr 14 s 40f, nr 31 s 85f och nr 37 s 90f, 1924 nr 16 s 9, nr 41 s 15 och nr 43 s 54f, 1925 nr 27 s 13f, 1926 nr 14 s 45f, nr 17 s 35f och 38f, nr 19 s 81f, och nr 36 s 10f, 1927 nr 11 s 50f och 53, nr 22 s 73 och nr 31 s 99f, 1928 nr 13 s 86f, nr 19 s 42, nr 22 s 13f, nr 29 s 50 och 51f, nr 33 s 13 och nr 35 s 12f, 1929 nr 17 s 52f och 66f, nr 26 s 101f, 104, 119f och 123, samt nr 41 s 33f. Frågan om öppen onröstning behandlas av Stjernquist 1996 s 163.
- 104 *Protokoll riksdagens andra kammare 1930* nr 17 s 22f, nr 20 s 44, nr 33 s 53, nr 36 s 24, nr 44 s 50f och 59, 1931 nr 17 s 19f, nr 19 s 63f, nr 20 s 53f och 57, 1932 nr 21 s 16, 36f, 62f, nr 22 s 118f, nr 28 s 14f, nr 37 s 39f och nr 46 s 59ff och 69f, 1933 nr 28 s 10, 35f, 55, 61, 62, nr 29 s 8, 26f, 28, 33f, 40, nr 31 s 9f, 1934 nr 13 s 19, 24, nr 16 s 32f, nr 18 s 21f, 26, 28, 60f, nr 23 s 82f, 90f, nr 24 s 44f, nr 38 s 14f, 32, nr 39 s 55, 57f, nr 57 s 110, 1935 nr 13 s 33f, nr 19 s 29f, 41, nr 22 s 12f, 27, 29f, nr 25 s 46f, 49f, 62f, nr 31 s 109f, nr 35 s 57, nr 40 s 23, 35f, 1936 nr 14 s 25f, nr 15 s 14f, 17f, 20, nr 16 s 23f, nr 21 s 74f, 82, 98f, nr 34 s 18ff, 64f, nr 45 s 42f, 53f, 1937 nr 17 s 88f, nr 21 s 40ff, 43, 47, 67, nr 25 s 31f, nr 33 s 41ff, 105, nr 35 s 11f, 16f, 1938 nr 4 s 19ff, nr 20 s 36, nr 22 s 31, 34f, 37, 38f, 71f, nr 25 s 17f, nr 28 s 71, 76, 77f, 1939L nr 4 s 20ff, nr 12 s 55f, nr 19 s 9f, 13, nr 23 s 5f, 14f, nr 32 s 135f, nr 39 s 20f, nr 44 s 25ff, nr 45 s 17f, 1939U nr 2 s 10f, nr 26 s 2f, 14, nr 27 s 23.
- 105 *Protokoll riksdagens andra kammare 1939U* nr 2 s 10f, nr 26 s 2f, *Dagens Nyheter* 1939-09-13, 1939-09-14 och 1939-09-16, *Svensk Uppslagsbok, Band 28*, Malmö 1954, s 230, *Kronika över 20:e århundradet* (Huvudredaktör Margareta Söderberg), Stockholm 1988, s 524.
- 106 1940: 26 gånger, 1941: 26, 1942: 18, 1943: 19, 1944: 35 och 1945: 36.
- 107 *Protokoll riksdagens andra kammare 1940L* nr 3 s 14ff, nr 20 s 29ff, 81f, nr 26 s 4f, 49, 51, nr 33 s 27f, nr 34 s 21f, 24, 47f, nr 35 s 43f, 48f, nr 37 s 15, nr 39 s 18, 20f, nr 41 s 90f, 1940U nr 2 s 10ff, 76f, nr 6 s 43, nr 11 s 33ff, nr 15 s 6, nr 17 s 10, nr 19 s 67f, nr 21 s 23, 29, 90f, 1941 nr 3 s 19-25, nr 7 s 16f, nr 9 s 40f, 49f, nr 13 s 12f, 15, nr 15 s 41f, 42f, nr 17 s 58ff, 81f, nr 19 s 49f, 57f, 62, nr 22 s 41f, 45f, 56f, nr 23 s 26f, nr 28 s 27f, 30, nr 31 s 17, nr 33 s 54ff, 57, 58, nr 41 s 57ff, nr 43 s 7f, 1942 nr 3 s 19-25, nr 10 s 13f, 15, 19, nr 11 s 20f, 24, nr 13 s 15, nr 14 s 30ff, nr 24 s 42ff, 85, 117ff, 120, 141, 146, 148, nr 25 s 4ff, nr 28 s 47-52, nr 29 s 187f, 1943 nr 2 s 37ff, nr 8 s 26f, 31f, nr 16 s 32f, 34, 74f, *Hemliga sammanträdet 1943-05-13* s 504 och 1943-12-17 s 554ff, 1944 nr 23 s 61ff, 64, nr 24 s 24ff, 33f, 35f, 37, nr 25 s 20f, 22f, nr 28 s 45ff, nr 34 s 52f, 55, 1944 nr 2 s 32-39, nr 9 s 44f, nr 11 s 130f, 134f, nr 12 s 52f, 60f, 65f, 68, 87f, 111f, 125, 127, 130, 131, nr 16 s 21f, 56ff, 59, nr 19 s 73ff, 118, 122, nr 20 s 33f, nr 23 s 33f, 34, 36, nr 24 s 31ff, 34, 75, 76, nr 25 s 32f, 39f, *Hemliga sammanträdet 1944-06-29* s 620f, 1944 nr 28 s 27ff, nr 29 s 45ff och 48, 1945 nr 3 31-37, nr 4 s 64f, nr 13 s 77ff, nr 15 s 18f, 22, nr 16 s 104f, 110, 114f, 117, 118, 125f, 127f, nr 17 s 3, 16ff, 37f, 40f, 42f, 50f, 54, 57, nr 18 s 84, 89, *Hemliga sammanträdet 1945-04-27* s 654f, 1945 nr 20 s 55, nr 22 s 46f, 49f, 54f, nr 24 s 59ff, nr 28 s 9, nr 30 s 31f, 33f, nr 41 s 48f, 60, 62, 69f, samt nr 42 s 96.
- 108 *Protokoll riksdagens andra kammare 1946* nr 3 s 34ff, 46, 52f, nr 13 s 29f, 31, 59f, nr 14 s 29f, 37f, 41f, 44, 46, 52, 54, nr 15 s 89, 92f, nr 19 s 22f, 33f, nr 22 s 84, 90f, nr 24 s 65ff, 67, 74f, 75, 105f, 107, nr 28 s 3f, 10f, 19, 72f, nr 30 s 101, 102f, nr 32 s 96ff, nr 37 s 30, 32f, 36f, nr 39 s 74ff, 77, nr 41 s 33f, 35, 74f, 1947 nr 13 s 65, 67, nr 17 s 61ff, nr 30 s 38ff, 48, nr 35 s 13f, 19, 1948 nr 11 s 27, 32f, 35f, 39f, 42f, 45, 47f, 51, 53, nr 14 s 46f, nr 15 s 78f, nr 20 s 87f, 89, 94, nr 22 s 107, nr 24 s 30f, nr 26 s 102f, nr 30 s 68f, 82f, 1949 nr 12 s 132f, 139f, 143, 144ff, 150, 152f, nr 19 s 26ff, 28, nr 20 s 5f, 7, 11f, 16, nr 29 s 12ff, 1950 nr 13 s 54f, 58, 62, 70ff, 81, 82, 85f, 87, 101, 104, nr 17 s 105, 107, nr 30 s 75ff, nr 31 s 57ff, 62, 1951 nr 14 s 28, 29f, 31, 35f, 40, 51f, 58, 66, 73, 78, 81f, 84f, 86, 96, 97f, 99f, 104f, nr 18 s 137f, 140, 1952 nr 8 s 88f, nr 15 s 61, nr 16 s 33f,

- 40, 52, 58f, 69, 88, 113, 125f, nr 17 s 92ff, 97f och 104. Beslutet om den nya kommunindelningen (storkommuner) 1946 behandlas i min avhandling, Erik Wängmar, *Från sockenkommun till storkommun. En analys av storkommunreformens genomförande 1939–1952 i en nationell och lokal kontext*, Växjö 2003. Hjalmar Svenssons inlägg tas upp på s 114f. Även Ulla Ekström von Essen berör beslutet mycket kort i sin avhandling i idéhistoria, *Folkhemmets kommun. Socialdemokratiska idéer om lokalsambället 1939–1952*, Stockholm 2003, s 73f.
- 109 Protokoll riksdagens andra kammare 1952 nr 27 s 42f.
- 110 Larsson 1988 s 166.
- 111 Wängmar 2011 s 23 och 36ff.
- 112 *Allmänna Kyrkomötets protokoll 1953*, *Allmänna Kyrkomötets protokoll 1957*, *Allmänna Kyrkomötets protokoll 1958*, *Dagens Nyheter 1957-08-29*, 1957-09-01, 1957-09-12, 1957-09-18, 1957-09-26, 1957-10-02, 1957-10-03, 1958-08-31 och 1958-09-28, *Svenska Dagbladet 1957-08-29* och 1958-09-03, Bernt Ralfnert, *Kvinnoprästdebatten i Sverige i perspektivet kyrka-stat* (diss), Lund 1988, s 252–301. Ivar Perssons behandlas i *Svenskt Biografiskt Lexikon*. Gunnar Richardson, "Ivar Persson". *Svenskt Biografiskt Lexikon*, Band 29, Stockholm 1997, s 79ff. Ernst Staxäng berörs kort i Torbjörn Nilssons monografi om Högerpartiets/Moderata samlingspartiets historia. Torbjörn Nilsson, *Mellan arv och utopi. Moderata vägval under hundra år, 1904–2004*, Stockholm 2004, s 208, 210 och 212.
- 113 *Allmänna Kyrkomötets protokoll 1953* nr 6 s 23–114. Frågan om den nya pastoratsindelningen, genomförd 1962-01-01, har behandlats av mig själv i *Kyrkohistorisk årsskrift*. Erik Wängmar, "Sambandet mellan kyrklig och kommunal indelning 1863–1999". *Kyrkohistorisk årsskrift 2004* (Redaktör Anders Jarlert), s 66ff. Den statliga utredning som hade i uppgift att lägga fram förslag till ny pastoratsindelning hade i februari 1953 lämnat sitt slutförslag. Enligt detta skulle Svenssons hemförsamling, Södra Sandsjö, även i fortsättningen få vara ett eget enförsamlingspastorat. Det innebar att Svensson inte personligen blev berörd av nyordningen, om utredningens förslag följdes vid det slutliga beslutet. *SOU 1953:11, Betänkande med förslag till allmänna riktlinjer för den territoriella pastoratsindelningen och församlingsprästerliga organisationen m. m.*, s 5 och 278. Utredningens förslag blev mycket riktigt också det slutliga beslutet. Det innebar att Södra Sandsjö enförsamlingspastorat överlevde 1962 års pastoratsreform och förblev eget pastorat till 1991, då det blev moderförsamling i ett större sammanslaget pastorat. Owe Samuelsson och Gunnar B. Peterson, *Series pastorum för Växjö stift. Uppföljning av prästserierna i Virdestams och Olssons herdaminnen*, Växjö 1987, s 20, *Sveriges Statskalender 1994*, Stockholm 1994, s 574, och Owe Samuelsson, *Växjö stifts herdaminne. Pastorat och präster crika 1915–2001. Summarisk översikt*, Skellefteå 2019, s 331f.
- 114 *Svenska Dagbladet 1951-10-16* och 1956-05-18, Norberg och Tjerneld 1985 s 239, Johansson 1985 s 17ff och Wängmar 2019 s 696f.
- 115 Vilhelm Moberg, *Berättelser ur min levnad*, Stockholm 1968, s 321ff, Ulf Beijbom, *Vilhelm Moberg och utvandrarbygden*, Stockholm 1993, s 199, Oloph Bexell, *Präster i S:t Sigfrids stift I. Minnesteckningar vid prästmötet i Växjö 1990*, Göteborg 1990, s 203f, Anna-Karin Carlstoft Bramell, *Vilhelm Moberg tar ställning. En studie av hans journalistik och tidsaktuella diktning* (diss), Stockholm 2007, s 185f, Jens Liljestrand, *Mobergland. Personligt och politiskt i Vilhelm Mobergs utvandrarserie*, Stockholm 2009, s 307f, Jens Liljestrand, *Mannen i skogen. En biografi över Vilhelm Moberg*, Stockholm 2018, s 410f, *Dagens Nyheter 1951-02-14* och *Svenska Dagbladet 1951-02-19*. Moberg angav själv i sin bok, *Berättelser ur min levnad*, att det var sju bondeförbundare, en högerman och en folkpartist, men det är inte riktigt korrekt. Riksdagsledamöterna från Kronobergs län som skrev på uppropet var utöver Hjalmar Svensson: Fridolf Jansson (1904–1991), Bondeförbundet, Fritiof Karlsson (1892–1984), Bondeförbundet, och Oscar Nolin (1883–1968), Högern. Svensson och Nolin tillhörde andra kammaren, medan Jansson och Karlsson då var ledamöter av första kammaren. Fridolf

- Jansson efterträdde Hjalmar Svensson som ledamot av andra kammaren 1953 och satt kvar fram till utgången av 1964. Beijbom 1993 s 199, Norberg och Tjerneld 1985 s 195-244 samt Sveriges Dödbok 1860-2017. Saken berörs mycket kort i avsnittet om Moberg i *SBL*, dock utan att nämna något om riksdagsledamöterna. Gunnar Eidevall, "K A Vilhelm Moberg". *Svenskt Biografiskt Lexikon, Band 25*, Stockholm 1987, s 558ff.
- 116 Liljestrand 2018 s 411.
- 117 Muntlig uppgift från Conny Jörneklint 2019-11-14. Jörneklint menar att Hjalmar Svensson såg Vilhelm Mobergs böcker som uttryck för omoral.
- 118 Moberg 1968 s 319f.
- 119 Det mycket utbredda mångsyssleriet hos riksdagsledamöterna som var samtida med Hjalmar Svensson tas exempelvis upp av förre riksdagsledamoten (bf/c) Sven Vigelsbo i hans memoarer. Vigelsbo 1978 s 163ff.
- 120 *Fakta om folkvalda. Riksdagen 2014-2018*, Stockholm 2017. Av denna publikation framgår att det inte längre förekommer att riksdagsledamöter samtidigt fungerar som ordförande i regionstyrelsen eller kommunstyrelsen. Sådana poster är numera regelmässigt heltidstjänster och är därför inte möjliga att kombinera med heltidsuppgiften som riksdagsledamot.
- 121 Hans Lindblad och Sven Lundkvist, *Tusen nyktra. 100 år med riksdagens nykterhetsgrupper*, Stockholm 1996, s 214-256.
- 122 Wängmar 2011 s 28ff.
- 123 Ann-Sofie Ohlander, "Märta Leijon – och striden för kvinnliga präster". *Kvinnor som gjort skillnad. Centerrörelsens pionjärer*, Stockholm 2008, s 64-71, och Wängmar 2011 s 38.
- 124 Barnbarnet Conny Jörneklint menar att Svenssons kristna tro dock inte satte så stora avtryck i vardagslivet, förutom att han var en flitig kyrkobesökare även på äldre dagar. Muntlig uppgift från Conny Jörneklint 2019-11-14.
- 125 Wängmar 2011 s 28-34 och 40ff.
- 126 Johansson 1985 s 18ff, Larsson 1988 s 165f och Adolfsson 1990 s 50ff.
- 127 Nyman 1947 s 101ff, 118, 157ff, 185, 216, 405, 436-444, 454, 478f, Rustow 1955 s 110, Wahlbäck 1964 s 288, 327 och 332, Ruin 1968 s 147, 192f och 313 och Jonasson 1976 s 92f, 106f, 109, 124f, 127 och 131f.
- 128 Wängmar 2019 s 699.
- 129 Wängmar 2014 s 95-116. Den sociala sammansättningen av riksdagen under den period som Svensson var ledamot behandlas av Lars Sköld och Arne Halvarson i det verk om tvåkammarriksdagen som utgavs vid 100-årsminnet av dess tillkomst. Lars Sköld och Arne Halvarson, "Riksdagens sociala sammansättning under hundra år". *Samhälle och riksdag, Band I*, Stockholm 1966, s 410-493. I andra kammaren fanns det 1933 följande andel jordbrukare: Bondeförbundet 94 procent, Liberalerna och Frisinnade 54 procent, Högern 53 procent, Socialdemokraterna 14 procent samt Kommunisterna 13 procent. År 1949 var andelen jordbrukare i andra kammaren: Bondeförbundet 97 procent, Högern 39 procent, Folkpartiet 25 procent, Socialdemokraterna 13 procent och Kommunisterna 0 procent. Sköld och Halvarson 1966 s 416ff och 441ff. I Rune Ivarssons avhandling i historia finns en sammanställning från 1945 gällande andelen jordbrukare, inklusive godsägare, i båda kamrarna. Utfallet var följande: Bf 86 procent, H 31 procent, Fp 30 procent, S 8 procent samt K 0 procent. Rune Ivarsson, *Jordförvärvslagen, socialdemokratin och bönderna. En studie över jordförvärvslagstiftningen i svensk politik 1945-1965*, Lund 1977, s 72ff.
- 130 Lindblad och Lundkvist 1996 s 214-256.
- 131 Wängmar 2011 s 41f.
- 132 Wängmar 2011 s 28ff.
- 133 Rustow 1955 s 110.

”Vi måste ha ett namn på dessa skillnader.” Rasbiologen Gunnar Dahlberg och rasbegreppet

Av Martin Ericsson

tt Sveriges riksdag år 1921 upprättade Statens institut för rasbiologi i Uppsala är välkänt. Institutet har, sedan dess verksamhet började uppmärksammas under 1990-talet, fått en viktig plats i svenskt historiemedvetande. Det används som en referenspunkt i samhällsdebatten och fungerar som en symbol för ett mörkt förflutet som vi kan fördöma och distansera oss själva ifrån. Själva namnet ger upphov till en rad obehagliga associationer: skallmätningar, övergrepp i vetenskapens namn, en indelning av världens och Sveriges befolkning i raser som tillskrevs olika värde och egenskaper. Intresset för institutet syns tydligt i de senaste årens populärkulturella och populärhistoriska produktion. I den hyllade filmen *Sameblod* (2016) syns forskare från institutet genomföra mätningar av samer, och Maja Hagerman har i flera utmärkta skrifter berättat om läkaren Herman Lundborg (1868–1943), institutets chef under åren 1922–1935.¹

Det stora intresset skulle kunna förläda oss att tro att vi har en omfattande och solid vetenskaplig kunskap om institutets verksamhet, men fullt så enkelt är det inte. Vi har god kunskap om institutets tillkomsthistoria, inte minst genom idéhistorikern Gunnar Brobergs verk.² Vi vet också en hel del om vad institutet sysslade med under dess första decennium. Flera forskare har visat hur institutet då använde skallmätningar och andra antropometriska metoder för att studera den svenska befolkningens föreställda rasegenskaper, och särskilt de påstått farliga effekterna av ”rasblandning” mellan ”svenskar” och ”samer”. Kategoriseringarna byggde på uppfattningen att det fanns en ”nordisk ras” med goda arvsanlag och att just Sverige innehöll en ovanligt hög andel individer av ”ren” nordisk ras, men att denna grupp höll på att försvinna i takt med att samer, romer och invandrare satte barn till världen.³

Begreppet rasism kan naturligtvis definieras på olika sätt, men det är svårt att inte kalla denna vetenskapliga verksam-

het för rasistisk – i synnerhet om vi förstår rasism som en världsåskådning där föreställda människoraser placeras på olika positioner i en hierarki.⁴

Men vad hände efter år 1935, då Lundborg gick i pension och försvann ut i vetenskapssamhällets periferi? Här råder än så länge ett kunskapsmässigt dunkel. I stort sett alla studier av institutet har satt en slutpunkt vid 1930-talets mitt. Ändå fortsatte institutet sin verksamhet. Det hette Statens institut för rasbiologi fram till 1950-talets slut. Därefter bytte det namn till Institutionen för medicinsk genetik vid Uppsala universitet, dock utan personalförändringar. Institutet har med andra ord aldrig egentligen lagts ner, men genomgått omorganiseringar och namnbyten.

Trots bristen på studier saknas det inte påståenden om vad som hände. Rasforskningen ska i stort sett ha försvunnit efter cirka år 1935, hävdar vissa forskare, och istället ersatts med renodlat genetisk forskning, framför allt om ärftliga sjukdomar.⁵ Andra forskare ifrågasätter däremot hur abrupt detta brott i verksamheten egentligen var.⁶ Det finns dessutom enstaka studier som antyder att förändringen inte kan ha varit total. Varför deltog annars institutet i antropometriska mätningar av svenska resandefamiljer under 1940-talet?⁷ Och varför analyserade institutets forskare svenska romers blodgrupper så sent som vid 1960-talets början?⁸ Som arkeologen

Gunnar Dahlberg (1893–1956). Fotografi från 1955, Uppsala-Bild, Upplandsmuseet.

Fredrik Svanberg och historikern Björn Furuhausen har konstaterat vet vi i stort sett ingenting om vad Statens institut för rasbiologi egentligen gjorde efter år 1935.⁹

Gunnar Dahlberg – vem var han?

I den här artikeln bidrar jag till vår kunskap om ämnet genom ett personhistoriskt angreppssätt. Statens institut för rasbiologi var alltid en liten organisation, och det är därför inte förvånande att så mycket forskning hittills har rört sig om dess förste chef, Herman Lundborg. Jag ska istället skriva om institutets andre chef, läkaren Gunnar Dahlberg (1893–1956), och analysera hur han förhöll sig till begreppet "ras" i sin veten-

skapliga produktion.¹⁰ Dahlberg styrde institutet under åren 1936–1956. Han var alltså dess chef under längre tid än Lundborg, men trots det har hans inställning till rasbegreppet aldrig undersökts ordentligt.

Det är angeläget att en sådan undersökning kommer till stånd. Inte heller i fallet Dahlberg råder det nämligen någon brist på påståenden som går isär. Här finns, för att ta några exempel, forskare som har talat om Dahlbergs ”avpolletterande av rasbegreppet såsom en vetenskaplig variabel”, att han var ”kritisk till rasbiologi och rasforskning”, att han ”förkastade rasbiologi och rasidéer överhuvudtaget” och att han kom att ”aktivt engagera sig mot rasforskning”.¹¹ Samtidigt har Fredrik Svanberg hävdade att Dahlberg ännu under 1950-talet delade in mänskligheten i ett antal ”huvudraser”, även om han var kritisk mot äldre rasindelningar och särskilt då sådana med kopplingar till nazismen, och idéhistorikern Kjell Jonsson skriver att Dahlberg aldrig ifrågasatte rasbegreppets relevans, men ”gav det en helt annan tolkning” än vad Herman Lundborg hade gjort.¹²

Alla dessa påståenden kan omöjligtvis vara korrekta. Gunnar Dahlberg kan inte ha förkastat rasbegreppet samtidigt som han aldrig övergav det, och han kan inte ha varit motståndare till alla former av rasforskning samtidigt som han själv delade in mänskligheten i raser. Bara en

systematisk undersökning av det han skrev kan reda ut frågan. Att göra det är viktigt inte bara för att få en ökad förståelse av en enskild forskare. Dahlberg var, i sin egenskap av chef för institutet, en av Sveriges ledande auktoriteter på frågor som ansågs vara kopplade till ”ras” från 1930-talet och fram till och med 1950-talet. En undersökning av honom kan därmed belysa den vetenskapliga diskussionen om ras överhuvudtaget under denna dramatiska period – där händelser som nazismens framträdande och fall, Förintelsen och 1950-talets begynnande avkolonialisering alla kan tänkas ha influerat rasbegreppets ställning och innehåll.

*Herman Lundborg. Fotografi utan årtal.
Wikimedia Commons.*

Kritik av äldre rasforskning

Det fanns både likheter och skillnader mellan Dahlberg och hans föregångare Lundborg. Båda var läkare med psykiatrisk inriktning. Även Dahlberg fanns med vid Statens institut för rasbiologi redan vid starten. Han var under åren 1921–1925 en av de anställda som reste runt och genomförde mätningar av svenska värnpliktiga. Resultaten, som till sist omfattade mer än 100 000 individer, publicerades år 1926 i boken *The Racial Characters of the Swedish Nation*, Herman Lundborgs tyngsta vetenskapliga publikation.¹³ Dahlberg disputerade samma år med en avhandling om hur arvsanlag ärvs hos tvillningar.¹⁴

Redan här får vi en antydning om en viss dubbelhet i Dahlbergs vetenskapliga verksamhet. Han deltog i institutets generalinventering av den svenska befolkningens rasegenskaper. Samtidigt handlade hans avhandling om hur mänskliga arvsanlag förs vidare i enlighet med den mendelska genetikens principer mellan individer, utan ambition att uttala sig om raser.

Den viktigaste enskilda skillnaden handlade om politisk åskådning. Herman Lundborg hade redan under 1920-talet kontakter med den framväxande svenska naziströrelsen och odlade nära relationer med rasforskare verksamma i Nazityskland.¹⁵ Dahlberg befann sig på motsatt sida. Han hade kopplingar till Socialdemokraterna, och hans utnäm-

ning till chef för institutet har beskrivits som en partipolitisk utnämning.¹⁶ Hans socialistiska sympatier var uttalade och han publicerade skrifter där han diskuterade hur ett framtida socialistiskt samhälle skulle kunna se ut.¹⁷ Under andra världskriget engagerade han sig för judiska flyktingars rätt att få en fristad i Sverige, var medlem av den antinazistiska organisationen Kulturfront, umgicks i kretsen runt liberalen Herbert Tingsten och ska till och ha lovat att förse Tingsten med gift för att göra det möjligt att begå självmord om Nazityskland började ockupera Sverige och lät gripa och tortera antinazister.¹⁸ Från och med år 1936 listade den tyska regimen officiellt Dahlberg som en forskare som var fientlig mot nazismen, och som man därför borde undvika kontakter med.¹⁹

Vi bör med andra ord vara försiktiga med att omedelbart förknippa rasbiologin med en enda politisk inriktning, något som uppmärksammats inte minst i internationell forskning.²⁰ Uppenbarligen gick det att vara rasbiolog och stå långt ut på högerkanten, men också att stå på vänsterkanten och fördöma nazism och antisemitism.

Dahlberg var inte den ende svenske forskare som intog en antinazistisk position trots kopplingar till rasbiologin.²¹ Men han var ovanligt tidig. Ett av hans första framträdanden i offentligheten höll faktiskt på att sluta med att han blev kidnappad av uniformerade na-

zister. Det var på hösten 1933, en kort tid efter nazisternas maktövertagande i Tyskland, som Dahlberg höll en offentlig föreläsning på Stockholms högskola. Föreläsningen, som arrangerades av den socialistiska studentföreningen Clarté, stormades plötsligt av medlemmar i Svenska Nationalsocialistiska Partiet, som planerat att släpa med sig Dahlberg och låsa in honom på en toalett. Han försvarade sig emellertid med en stol och nazisterna flydde när polisen anlände.²²

Föreläsningen baserades på en artikel Dahlberg skrivit för kulturtidskriften *Ord och bild*, med titeln "Den nordiska rasen från social-antropologisk synpunkt", och var ett angrepp på flera centrala teser som dittills dominerat den svenska rasforskningen. Det mest centrala var att det inte gick att tala om någon specifikt "nordisk" ras överhuvudtaget.

Existensen av en sådan ras hade ju varit ett viktigt inslag i Herman Lundborgs världsbild, men tanken var närvarande redan då den svenska rasforskningen sköt fart i slutet av 1800-talet. Rasforskare konstruerade då alltmer komplicerade indelningar av Europas befolkning, som förutom "nordisk" ras även kategoriserades i grupper som "alpin" ras, "mediterran" ras, och så vidare.²³ I en stor undersökning på 1890-talet genomförde anatomerna Gustaf Retzius och Carl Fürst mätningar av mer än 45 000 svenska män, bland annat i syfte att un-

dersöka den "nordiska" rasens förekomst, och Lundborg hänvisade senare ofta till deras resultat.²⁴ Även i den nazityska rasforskningen spelade föreställningen om den "nordiska" rasen stor roll – betydligt större än begreppet "arisk" ras, som främst var regimens propagandaord men som sällan eller aldrig användes av Nazitysklands rasvetenskapliga auktoriteter inom universitetsvärlden.²⁵

Dahlberg hävdade nu att de tidigare rasundersökningarna, med Retzius och Fürst som exempel, kännetecknades av bristande vetenskaplig precision. De hade bland annat använt sig av så kallad kranieindexering, en metod för att avgöra huruvida människokranier var "långskalliga" (en egenskap som förknippades med "nordisk" ras) eller "kortskaalliga". Det gränsvärde som de satte upp för att avgöra graden av lång- och kortskaallighet var dock, skrev Dahlberg, "fullkomligt godtyckligt".²⁶

Han kritiserade också den tidigare rasforskningen för att ha laborerat med otydliga definitioner av begreppet ras. I alltför hög grad hade forskarna förutsatt att det fanns ett antal fasta rastyper med essentiella egenskaper, och att raser-na var mer eller mindre "rena". Dessa uppfattningar baserades på subjektiva upplevelser och förutfattade mening-ar, och ville man verkligen undersöka rasskillnader måste man enligt Dahlberg övergå till strikt statistiska metoder. Men inte ens då fanns det empiriskt stöd

för att tala om distinkta raser i Europa.

Överhuvudtaget varnade Dahlberg för att göra långtgående uttalanden om människoraser på grundval av liten och osäker empiri. Särskilt vanskligt var det att uttala sig om mentala skillnader. Sådana var svåra att mäta, och det fanns en stor risk för att "nationalistiska föreställningar, som ej ha något med vetenskap att göra" kunde påverka tolkningarna.²⁷ Det var just det som präglade den tyska nazismen, som Dahlberg avfärdade som en pseudovetenskaplig lära. Inte undra på att nazisterna blev förnärmade!

Dahlberg upprepade sin kritik flera gånger, särskilt i samband med andra världskriget. Han betonade konsekvent hur lite man egentligen visste om rasfrågor, hur försiktig man borde vara med att dra snabba slutsatser och att man gjorde klokt i att hålla rasvetenskapen långt borta från politiken. "Det hat mellan nationerna, som för närvarande tycks driva Europa mot undergång, kan inte åberopa vetenskapligt konstaterade, ärftliga skillnader mellan folken", skrev han år 1940 i boken *Arv och ras*.²⁸ Här avfärdade han återigen uppdelningen av Europas vita befolkning i olika raser. Sådana antaganden saknade "varje skytt av bevis", skrev han, och gick dessutom till storms mot den rasbaserade antisemitismen. Det saknades fullständigt skäl att betrakta judarna som en mindervärdig ras, och antisemitismen måste därför kraftfullt fördömas:

De argument, som framföras från antisemitiskt håll, äro ur vetenskaplig synpunkt ohållbara. [...] Under sådana förhållanden finns det ingenting, som berättigar till att man behandlar judar över en kam och berövar dem rätten att under samma villkor som vi få arbeta för sin utkomst. Det finns naturligtvis inga som helst skäl varför man skulle förfölja dem, svälta och plåga dem och behandla dem sämre än djur.²⁹

Arv och Ras spreds år 1942 också i en engelsk upplaga med titeln *Race, Reason and Rubbish*. Undertiteln vittnar tydligt om att Dahlberg såg den som ett antinazistiskt inlägg: *An Examination of the Biological Credentials of the Nazi Creed*.

Efter hand lade han till ytterligare en angreppspunkt i kritiken av den äldre rasforskningen. Dahlberg var starkt påverkad av den moderna genetiken, så som den utformats efter "återupptäckten" av Mendels ärftlighetslagar vid sekelskiftet 1900. Rasforskningen hade, menade Dahlberg, ännu inte fullt ut inkorporerat mendelismen. Många tänkte sig fortfarande att ras var något som fanns "i blodet", som en sorts ämne som kunde blandas med andra ungefär som när man späder ut saft i vatten eller så som olika metaller blandas i en legering. Så fungerade emellertid inte människans arvs-massa, som tvärtom bestod av separata gener som ärvdes oberoende av varandra. Så länge man undvek att dra

konsekvenserna av de mendelska ärftlighetsmekanismerna skulle forskningen därför sitta fast i det felaktiga tänkandet om mer eller mindre "rena" raser.³⁰

Minst tre människoraser

Låt oss stanna upp ett ögonblick. Dahlberg kritiserade rasforskningen för att hittills ha gjort alltför tvärsäkra uttalanden om rasskillnader på grundval av bristande empiriska belägg. Han hävdade att det knappast gick att tala om olika raser inom Europa. Han förnekade existensen av "rena" raser, och särskilt det meningsfulla i att tala om en "nordisk" ras. Det senare var han i och för sig inte ensam om, och liknande kritik hade några år tidigare formulerats av det norska antropologparet Kristian Emil och Alette Schreiner.³¹ Men Dahlberg var onekligen den förste som systematiskt förde fram kritiken i Sverige, där förekomsten av en "nordisk" ras var en central tankegång i verksamheten hos Statens institut för rasbiologi under Herman Lundborgs tid. Men innebar detta att Dahlberg avfärdade tanken på människoraser överhuvudtaget? Och ansåg han att det fanns någon form av rasforskning som var vetenskapligt hållbar?

Faktum är att Dahlberg redan i artikeln från år 1933 talade om olika människoraser. Han nämnde tre "huvudraser", nämligen "negrer, mongoler och vita", som kunde avgränsas genom

"klara skillnader".³² Även om Dahlberg var skeptisk till den skenande rasindelningen av Europas vita befolkning, förespråkade han alltså en grov uppdelning av mänskligheten i ett mindre antal raser. Därmed anknöt han snarast till de rasindelningar som förespråkats av den tyske naturforskaren Johann Friedrich Blumenbach, som redan i slutet av 1700-talet delade in mänskligheten i kaukasier (vita), mongoler, etioper (motsvarande Dahlbergs "negrer"), amerikaner och malajer.³³

Dahlberg upprepade samma kategoriseringar i senare verk. "Negrer, mongoler och vita" nämndes också i *Arv och ras*, även om Dahlberg underströk att ingen av dessa raser var "rena" och att det fanns grupper som var svåra att placera i en viss ras.³⁴

Fortfarande år 1955, strax före Dahlbergs död, satte han sitt namn på skriften *Raser och folk*, som han "redigerat" för det svenska UNESCO-rådets räkning. Skriften var en översättning av en engelsk bok och Dahlberg hade egentligen inte gjort mer med texten än att rätta enstaka sakfel och sätta en not till ett av sina egna arbeten. Men hans namn sågs som ett sätt att ge skriften, som delade in mänskligheten i "kaukasier, negroider och mongoler", en vetenskaplig kvalitetsstämpel.³⁵ Mer än tjugo år efter artikeln i *Ord och Bild* gav Dahlberg alltså sitt stöd till en grundläggande kategorisering av mänskligheten i åtminstone tre raser.

När han diskuterade vad det var som skilde dessa raser åt yttrade han sig uteslutande om utseendeegenskaper. Det kunde handla om kroppsform, hårfärg och ögonfärg, men också hudfärg: medan den kaukasiska rasen var mer eller mindre vit var den negroida rasen mer eller mindre svart, och den mongoliska hade en mer eller mindre gul eller brun hudton. Samtidigt visade Dahlberg inte något större intresse för dessa utseendeegenskaper i sig, som han tvärtom beskrev som tämligen "likgiltiga".³⁶ För honom var undersökningar av utseendet främst en metod som kunde användas för att skilja raserna åt, inte något som avslöjade något intressant om raserna i sig.

När det gäller frågan om huruvida raser också skilde sig åt mentalt underströk Dahlberg flera gånger dels att det var mycket svårt att mäta psykiska egenskaper, dels att vetenskapen ännu inte helt säkert hade lyckats slå fast några mentala rasskillnader. Han uppmanade alltså till ett skeptiskt förhållningssätt inför de påståenden om mentala rasskillnader som annars var så vanliga i hans samtid. Men det är inte samma sak som att han förnekade möjligheten av mentala rasskillnader och att de en dag skulle gå att påvisa vetenskapligt. Om de fanns kunde det dock inte röra sig om essentiella eller ens särskilt omfattande skillnader. Det måste, hävdade han, röra sig om statistiska variationer på grupp-

nivå som aldrig kunde säga något om en enskild individ.

Uttalanden av detta slag fanns med redan i artikeln från 1933.³⁷ Budskapet återupprepades fortfarande ett par decennier senare. Kunskapen om mentala rasskillnader var ännu för liten för att tillåta annat än hypoteser, skrev Dahlberg år 1954, men han betonade samtidigt att det var lika fel att på förhand avfärda tanken att sådana skillnader fanns som att anta att de verkligen gjorde det.³⁸ Själv drog han sig inte helt för att spekulera i frågan. År 1952 var han inbjuden för att skriva en artikel i tidskriften *Judisk krönika*. Samtidigt som han kraftfullt fördömde antisemitismen skrev han att det inte var omöjligt att åtminstone vissa grupper av judar var mer intelligenta än andra människor. Om medlemmar av dessa grupper skaffade barn främst med varandra, och därmed bildade ett så kallat genetiskt isolat, var det möjligt att "selektionen (urvalet) utrotar de särskilt dumma och att därför intelligens är vanligare hos judar".³⁹ Sju år efter andra världskrigets slut upprepade antinazisten Dahlberg härigenom en stereotyp som spelat stor roll inom antisemitismen, uppenbarligen utan att själv se det som ett utslag av antisemitism.

Raser av första och andra graden

Dahlberg riktade onekligen hård kritik mot äldre tiders rasforskning. Att rasbegreppet var vetenskapligt användbart

förnekade han dock aldrig. Det framgår klart av en principdeklaration i essäboken *Dit min tanke nått – Biologiska och sociologiska essäer* från år 1943. Rasbegreppet hade visserligen ofta använts på ett politiserat och ovetenskapligt sätt, hävdade Dahlberg, men:

Det är emellertid uppenbart, att mellan befolkningar i olika regioner föreligger arvsskillnader av mer eller mindre utpräglad art. Vi måste ha ett namn på dessa skillnader. Därför måste vi alltså använda oss av rasbegreppet. Man bör emellertid hålla i minnet, att detta begrepp är en nödfallsväg för att karakterisera grupper, om vilka vi har bristfälliga kunskaper. Just därför bör man inom rasforskningen vara särskilt angelägen om att inte påstå mer än vad som iakttagits och kunnat bevisas.⁴⁰

Dahlberg avklädde här rasbegreppet dess mystiska konnotationer, och öppnade upp för möjligheten att det en dag skulle gå att hitta på ett bättre begrepp. Men så länge ingen gjorde det var man tvungen att tala om raser, som en strikt vetenskaplig benämning på arvsskillnader mellan befolkningsgrupper. Dahlbergs försvar av rasbegreppet var med andra ord inte förbehållslöst, men det var utan tvivel ett försvar, som han dessutom upprepade i flera andra skrifter nästan ordagrant.⁴¹

Faktum är att Dahlberg själv presenterade ett förslag till rasdefinition, som han kom att hålla fast vid under sin vetenskapliga karriär.⁴² Den första gången han lade fram den offentligt var år 1941, i en lite speciell situation. Herman Lundborg hade lämnat ett oavslutat forskningsprojekt efter sig när han gick i pension från Statens institut för rasbiologi. Det var den stora undersökning av de svenska samernas rasegenskaper, som institutet arbetat med i stort sett ända sedan tillkomsten år 1921. Fortfarande vid 1930-talets mitt var huvudresultaten opublicerade, och en av Dahlbergs uppgifter när han tog över som chef var att se till att de kunde tryckas.⁴³

Så skedde dock först år 1941, genom ett samarbete mellan Dahlberg och statistikern Sten Wahlund. Den senare presenterade själva resultaten av mätningarna, och diskuterade bland annat huruvida samerna bäst kunde beskrivas som en "öst-baltisk" ras eller om de också hade blandats genom kontakter med "nordiska" grupper.⁴⁴ Sådana rasetiketter undvek Dahlberg i sin del av arbetet. Han använde istället de empiriska resultaten, som han i sig inte verkar ha betraktat som särskilt intressanta, som en utgångspunkt för att skissera en egen definition av rastermen.

En ras, menade han, kunde bäst förstås som ett isolat – en grupp där medlemmarna i stort sett uteslutande skaffade barn tillsammans med andra

medlemmar av samma grupp – och som i genetiskt avseende uppvisade skillnader mot andra isolat. Det fanns inget enkelt sätt att avgöra vilka skillnader, eller hur många, som motiverade att man kallade dem för just rasskillnader. När det gällde de grupper som Dahlberg tidigare kallat för huvudraser, och som han nu beskrev som raser av första graden, kunde man skilja grupperna åt relativt enkelt, genom kvalitativa fysiska skillnader. Det gick exempelvis, menade han, lätt att skilja en ”neger” från en vit människa. Men så kunde man aldrig göra med isolatgrupper inom dessa stora, globala raser. De skillnader som fanns inom Europas vita befolkning kunde eventuellt betecknas som raser av andra graden. Skillnaderna mellan dem kunde bara mätas med hjälp statistiska metoder, och de måste ses som variationer där enskilda individer alltid kunde utgöra undantag från gruppens medelvärden. Rasskillnader var det likväl, även om det aldrig skulle gå att avgränsa raser av andra graden från varandra på ett helt exakt sätt.⁴⁵

Dahlbergs egen rasforskning

Genomförde Dahlberg själv något projekt som skulle kunna kallas för rasforskning? Tillämpade han någonsin själv sin rasdefinition? Som jag nämnde tidigare har utvecklingen inom Statens institut för rasbiologi under 1930-talet ofta beskrivits som en färd från rasforsk-

ning till en inriktning mot humangenetik, där man undersökte mänskliga arvsanlag men avstod från att diskutera människoraser. En genomgång av Dahlbergs publikationer bekräftar denna bild i grova drag. Den absoluta majoriteten av hans skrifter handlade om helt andra saker än rasfrågor. Dahlberg undersökte utbredningen av diabetes, hjälpte det statliga utredningsväsendet att kartlägga förekomsten av alkoholism under beredskapstiden, och publicerade statistiska metodböcker för läkarstudenter, för att bara nämna några exempel.⁴⁶ Han medverkade också för en kort tid som statistisk expert i den numera ökända Vipeholmsstudien, som undersökte sambandet mellan sockerkonsumtion och karies genom medicinska experiment bland patienter på Vipeholms sjukhus för så kallade sinnesslöa utanför Lund.⁴⁷

Som vi sett gjorde Dahlberg dock också flera inlägg om rasbegreppet och om rasforskningens brister och möjligheter. Vid sidan av dessa teoretiskt inriktade skrifter arbetade han dessutom med ett litet antal empiriska studier, där han själv undersökte rasskillnader mellan olika befolkningsgrupper. Han var, som nämnts, huvudansvarig för den slutliga utgivningen av institutets mångåriga forskning om samerna, även om det främst var Sten Wahlund som svarade för de faktiska uttalandena om gruppens påstådda rasgenskaper.

Dahlberg var även den forskare som Socialstyrelsen gav i uppdrag att tolka resultaten från den rasbiologiska delen av den "tattarinventering" som utfördes under åren 1943–1944. Bakgrunden var att myndigheten försökte utforma en nationell politik mot de familjer som nedsättande kallades för "tattare" och som i hög grad utgjordes av människor från det svenska resandefolket, som vid denna tid utsattes för stark diskriminering. Socialstyrelsen ville hitta ett sätt att avgränsa gruppen "tattare" från andra svenskar, något som visade sig vara lättare sagt än gjort.

Myndigheten fick, genom att utöva påtryckningar som närmast liknar tvång, 117 personer att inställa sig för undersökning, där en läkare mätte deras skallar och andra kroppsegenskaper med samma slags antropometriska metoder som Herman Lundborg använt sig av. Undersökningen var inte Dahlbergs eget initiativ, och han hade själv inte bestämt hur den skulle genomföras, men han motsatte sig den uppenbarligen inte heller.⁴⁸ Hans slutsatser präglades dock av samma försiktighet som han argumenterat för i sina teoretiska arbeten. Det gick inte, menade Dahlberg, att med hjälp av några speciella utseendedrag särskilja så kallade "tattare" från andra svenskar, och resultaten talade för att man borde betrakta dem som en socialt särpräglad grupp snarare än en ras.⁴⁹

Svenska judars rasegenskaper

Något som däremot varit okänt är att Dahlberg i början av 1950-talet också genomförde den hittills enda kända studien av svenska judars rasegenskaper. Det kan synas märkligt att den engagerade antinazisten Dahlberg såg det som oproblematiskt att överhuvudtaget tala om rasskillnader mellan judar och andra befolkningsgrupper bara några få år efter Förintelsen. Och det kanske det är, åtminstone för oss i efterhand. Samtidigt måste undersökningen sättas in i sin historiska kontext. Att judar, eller åtminstone särskilda delar av den judiska diasporan, uppvisade rasskillnader gentemot andra var i sig inte något som nödvändigtvis förnekades av mellankrigstidens antinazister.⁵⁰ Det centrala för dem var att judar inte skulle förföljas och utrotas, oavsett vilka eventuella rasegenskaper de hade. Faktum är att det också bland judiska forskare fanns ett ganska livligt internationellt intresse för frågan ända sedan 1900-talets början.⁵¹ Det levde kvar även efter andra världskriget, då israeliska forskare bedrev genetiska studier bland de judar som invandrade till den nygrundade staten Israel, bland annat genom blodgruppsanalyser.⁵²

Dahlbergs intresse var alltså inte så apart eller uppseendeväckande som vi måhända föreställer oss. Han fick till och med aktiv hjälp från en av den svenska sionismens portalgestalter. Historikern Hugo Valentin, som under andra

världskriget gjorde en stor insats för att informera om den pågående Förintelsen och vars forskning om judarnas historia i Sverige fortfarande är ett standardverk, hjälpte nämligen Dahlberg att identifiera judiska efternamn.⁵³ Inte heller för Valentin verkar detta ha upplevts som märkligt, och det var för övrigt inte första gången han intresserade sig för ämnet. Redan år 1919 hade Valentin medverkat i en av Herman Lundborgs skrifter om "rasfrågor", med ett kapitel om den svenska judendomen.⁵⁴

Hjälp med namnidentifiering kunde Dahlberg verkligen behöva. Hans undersökning baserades nämligen på de registreringskort som upprättades i samband med institutets inventering av

svenska värnpliktigas rasegenskaper under 1920-talet och som Dahlberg själv varit med om att genomföra. På dessa kort hade man särskilt angivit om någon tillhörde en mosaisk, det vill säga judisk, församling. Dessutom fanns ett antal oklara fall, och det var de som Valentin hjälpte honom att identifiera. Därefter gick Dahlberg vidare och gjorde en systematisk jämförelse mellan de antropometriska mått som angivits för "svenska" respektive "judiska" värnpliktiga, utifrån en mängd data: kroppslängd, kranieindex, ögonfärg, hårfärg, färg på ögonbryn och färg på könsbehåring var några av variablerna.

Också denna gång präglades Dahlbergs slutsatser av försiktighet. Det gick,

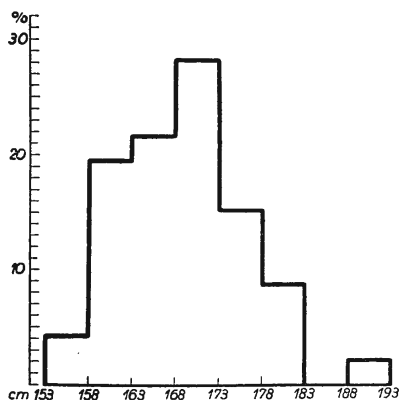

Fig. 1. Percentual distribution of stature in Swedish Jews.

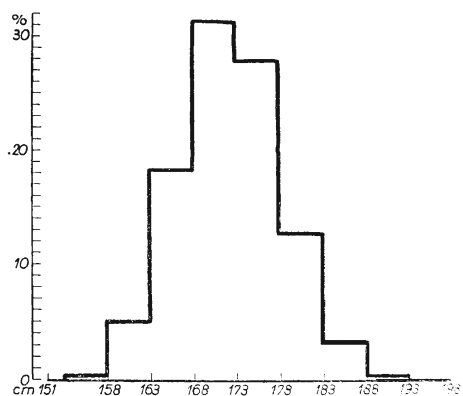

Fig. 2. Percentual distribution of stature in Swedes (the whole population).

Figurer ur Dahlbergs artikel "The Swedish Jews: A Discussion of the Basic Concept" i *Acta Genetica et Statistica Medica* 3, 1952.

skrev han, att påvisa vissa statistiskt säkerställda utseendeskilnader mellan grupperna. Svenska judar var i allmänhet mer mörkhåriga, mer mörkögda och hade kortare längd än svenska icke-judar. Men det innebar inte att judarna var en egen ras, åtminstone inte om man talade om raser av första graden. Det gick (i likhet med den grupp som kallades för "tattare") inte att utifrån utseendet avgöra huruvida en individ var jude eller inte.⁵⁵

En skeptisk rasforskare

År 1951 ordnade UNESCO, FN:s organisation för kulturella, utbildningsinriktade och vetenskapliga frågor, en konferens för en utvald grupp ärf-tlighetsforskare och fysiska antropologer. De skulle sammanträda i Paris och tillsammans utarbeta ett uttalande om vad människoraser egentligen var för något. Efter att det nyligen grundade FN antagit sin deklaration om de mänskliga rättigheterna, som bland annat innebar att människor skulle tillförsäkras rätten att slippa diskrimineras på grund av ras, hade UNESCO fått i uppdrag att motarbeta rasism. Organisationen valde att utföra sitt uppdrag genom att främja en mer vetenskapligt grundad syn på raser – i motsats till den besegrade nazismens rasläror, som man ansåg vara ovetenskapliga. Ett första uttalande, som utarbetats framförallt av sociologiskt inriktade forskare,

fick dock kritik efter att det föreslagits att rastermen kanske borde undvikas. Därför utarbetades ett annat uttalande, skrivet av naturvetenskapligt inriktade forskare vid en konferens i Paris. Detta nya uttalande bevarade rasbegreppet, men fördömde alla former av diskriminering på grundval av ras.⁵⁶

En av de fjorton forskare som kallades till Paris för att utarbeta UNESCO:s andra uttalande var Gunnar Dahlberg. Ja, organisationerna lade ner stora ansträngningar för att få den vid det här laget rullstolsburne Dahlberg (han hade drabbats av en stroke i slutet av 1940-talet) att resa till den franska huvudstaden. Om detta vittnar korrespondensen i UNESCO:s arkiv i Paris.

I ett av de brev som växlades skrev Dahlberg att han var "very interested in questions of race and race superstition".⁵⁷ Denna mening är en komprimerad sammanfattning av Gunnar Dahlbergs inställning till rasbegreppet. Han var intresserad av rasfrågor, och ansåg att rasbegreppet var relevant att använda i vetenskapliga sammanhang. Han var samtidigt angelägen om att befria rasbegreppet från vad han ansåg var fördomsfulla och, som han skrev i brevet, "vidskepliga" föreställningar. Han betraktade rasforskningens mest tvärsäkra uttalanden med skepsis, och han hade överhuvudtaget ett skeptiskt förhållningssätt till själva rastermen. Men han ville inte avskaffa den, och han

kritiserade inte vetenskapens strävan att dela in mänskligheten i raser och att identifiera rasskillnader mellan befolkningsgrupper i sig.

Tvärtom argumenterade Dahlberg uttryckligen för rasbegreppets relevans, även om han främst såg det som något man var tvungen att använda i brist på bättre, och han presenterade till och med ett eget förslag till hur det borde definieras. Han ansåg att mänskligheten bestod av minst tre tydliga raser, samtidigt som han distanserade sig från den förståelse av ras som dominerat äldre rasforskares verksamhet. Han avfärdade försöken att dela in Europas vita befolkning i en mängd olika raser, förnekade förekomsten av en överlägsen "nordisk" ras, propagerade för användningen av statistiska metoder och underströk att rasforskningen på allvar måste inkorporera den mendelska genetikens upptäckter. Därför måste man också avskriva tanken på "rena" raser och sluta oroa sig för "rasblandning". När det gäller psykiska rasskillnader höll han dörren öppen åt båda hållen. Kanske fanns sådana skillnader, i form av statistiska variationer, och kanske inte. Det empiriska underlaget var än så länge för bristfälligt för att tillåta säkra slutsatser, hävdade Dahlberg.

Allt detta var för övrigt tankar som också fanns med i det uttalande som UNESCO-konferensen år 1951 kom att sätta på pränt. Även här slogs det fast

att rasbegreppet var vetenskapligt användbart, men att det måste distanseras från de kopplingar till diskriminering och förföljelser som det hade fått i och med nazismen.⁵⁸ Dahlbergs personliga betydelse för uttalandets utformning är inte utredd, men av allt att döma bör han ha varit tämligen nöjd med det.

Det vi nu har kunnat konstatera är kanske förvånande, sett till att så mycket av den tidigare svenska forskningen har velat se Dahlberg som en motståndare till rasbegreppets användning. I ett internationellt perspektiv är det emellertid inte alls särskilt anmärkningsvärt att han höll fast vid rasbegreppet ända till sin död år 1956. Även om det finns en spridd bild av att rasbegreppet föll i vanrykte vid andra världskrigets slut och avslöjandet av Förintelsens fasor, är det i bästa fall en sanning med kraftig modifikation. I själva verket fortsatte rasbegreppet att vara vetenskapligt gångbart långt in på 1960-talet, även om de forskare som då använde det gjorde det på ett annat sätt än vad nazisterna hade gjort.⁵⁹

Dahlberg var en del av denna internationella utveckling. Han var lika mycket rasbiolog och rasforskare som Herman Lundborg varit, men han var inte samma sorts rasbiolog och rasforskare. Varken rasbiologin som institutionell verksamhet eller rasforskningen som ämne var nämligen något enhetligt. De var arenor där olika aktörer kämpade om utrymme

och tolkningsföreträdare och stred om vad "ras" egentligen var. Slutsatserna och definitionerna var inte skrivna i sten utan förändrades över tid som ett resultat av dessa konflikter.

I vår egen tid är rasbegreppet utmönstrat ur det vetenskapliga samtalet. Det innebär inte att intresset för att göra biologiska kategoriseringar av mänskligheten har upphört. I och med DNA-analysernas intåg har det snarare förstärkts, och populationsgenetikernas forskning om "härstamning" spelar idag en betydande roll inom arkeologin. Det är inte en okomplicerad utveckling, och den har kritiserats för att reproducera indelningar som påminner om dem som den gamla rasforskningen en gång gjorde.⁶⁰

Gunnar Dahlberg på ett odaterat fotografi. Uppsala-Bild, Upplandsmuseet.

Hur Dahlberg skulle ha ställt sig till DNA-undersökningarna vet vi inte. I en av sina sista texter beklagade han att det ännu inte var möjligt att beskriva hela människans arvs massa, och att genetikerna tvingades nöja sig med att studera hur ett litet antal synliga egenskaper som hår- och ögonfärg ärvdes.⁶¹

Idag har detta blivit möjligt, genom kartläggningen av människans arvs massa, genomet. Men vad vi ska göra med denna kartläggning är en öppen fråga, lika öppen som frågan om vad Dahlberg och hans forskarkollegor skulle göra med sin tids kartläggningar av skallformer och hårfärg. Förhoppningsvis har denna artikel bidragit inte med ett svar, men med ett antal frågor om problemet. Hur långt ifrån rasbiologin befinner sig egentligen vår egen tids DNA-forskning? Rasbiologin kunde ju se ut på olika sätt, och behövde inte innebära den hierarkiska rasism som dominerade Herman Lundborgs verksamhet. Och på samma sätt som vi inte bör tro att den "gamla" rasforskningen såg ut på ett enda sätt och hade ett enda givet innehåll, bör vi inte heller utgå från att just vår egen tids forskning om genetiska skillnader skulle vara immun mot att reproducera ett fördomsfullt, eller med Dahlbergs ord, "vidskepligt" tankegods.

Denna artikel har genomgått vetenskaplig granskning av externa läsare enligt modellen double-blind peer review.

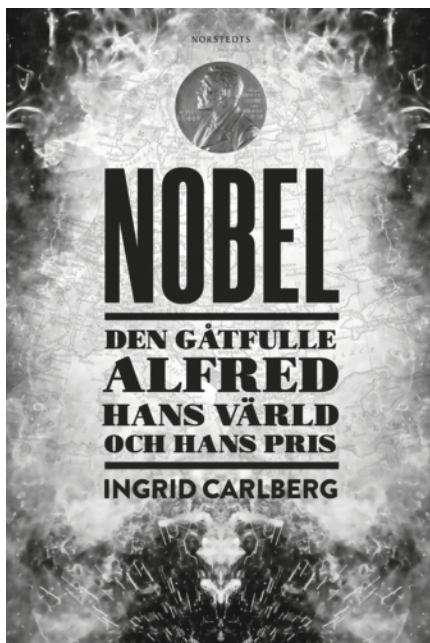
Noter

- 1 Maja Hagerman, *Käraste Herman. Rasbiologen Herman Lundborgs gåta*, Stockholm 2015. Se även dokumentärfilmen *Hur gör man för att rädda ett folk? Om Herman Lundborg, chef för rasbiologiska institutet* (2015), i regi av Maja Hagerman och Claes Gabrielson.
- 2 Gunnar Broberg, "Statens institut för rasbiologi – tillkomststären", i *Kunskapens trädgårdar: Om institutioner och institutionaliseringar i vetenskapen och livet* (red. Broberg, Eriksson & Johansson), Stockholm 1988; Gunnar Broberg 1995, *Statlig rasforskning. En historik över rasbiologiska institutet*, Lund 1995. Se även Maria Björkman & Sven Widmalm, "Selling Eugenics: The Case of Sweden", *Notes & Records of the Royal Society* 64:4 (2010), s. 379–400.
- 3 För ett urval av verk som berör denna period av institutets historia, se (förutom Brobergs verk) Maja Hagerman, "Svensk rasforskning och den nazistiska världsbilden. Herman Lundborgs vänskap och utbyte med ledande rashygieniker i Nazityskland", i *De intellektuellas förräderi? Intellektuellt utbyte mellan Sverige och Tredje riket* (red. Björkman, Lundell & Widmalm), Lund 2016; Ulrika Kjellman, "A Whiter Shade of Pale: Visuality and Race in the Work of the Swedish State Institute for Race Biology", *Scandinavian Journal of History* 38:2 (2013), s. 180–201; Ulrika Kjellman, "How to Picture Race? The Use of Photography in the Scientific Practice of the Swedish State Institute for Race Biology", *Scandinavian Journal of History* 39:5 (2014), s. 580–611; Per Anders Rudling, "Eugenics and Racial Biology in Sweden and the USSR: Contacts across the Baltic Sea", *The Canadian Bulletin of Medical History* 31:1 (2014), s. 41–75; Emma Vikström, "Människosläktets århundrade. Ellen Key och Statens institut för rasbiologi", *Personhistorisk tidskrift* 1 (2018), s. 9–27; Katrin Zippel, "'Learn to See!' Photography in the Service of Race Biology", i *Rasen och vetenskapen* (red. Müssener & Jegeback), Uppsala 2009.
- 4 George M Fredrickson, *Racism: A Short History*, Princeton 2002, s. 5–6. Det är viktigt att understryka att rasbiologin verkligen räknades som en vetenskap i sin samtid samt att den bör analyseras just som en vetenskap och inte som en "pseudovetenskap" eller liknande. Se Andréaz Wasniowski, "Vetenskaplig rasism. Föreställningar om vetenskaplighet decennierna runt sekelskiftet 1900", i *Studier om rasism. Tvärvetenskapliga perspektiv på ras, vithet och diskriminering* (red. Hübinette & Wasniowski), Malmö 2018, s. 91.
- 5 Gunnar Broberg & Mattias Tydén, "Eugenics in Sweden: Efficient Care", i *Eugenics and the Welfare State: Sterilization Policy in Denmark, Sweden, Norway and Finland* (eds. Broberg & Roll-Hansen), East Lansing 2005, s. 93–94; Leila Brännström, "'Ras' i efterkrigstidens Sverige. Ett bidrag till en mothistoria", i *Historiens hemvist II. Etik, politik och historikerns ansvar* (red. Lorenzoni & Manns), Göteborg 2016, s. 30–31; Lennart Lundmark, "Lappen är ombytlig, ostadig och obekväm..." *Svenska statens samepolitik i rasismens tidevarv*; Bjurholm 2002, s. 142; Lennart Lundmark, *Allt som kan mätas är inte vetenskap. En populärhistorisk skrift om Rasbiologiska institutet*, Stockholm 2007, s. 20, 27.
- 6 Mattias Tydén, "The Scandinavian States: Reformed Eugenics Applied", i *The Oxford Handbook of the History of Eugenics* (red. Bashford & Levine), New York 2010.
- 7 Martin Ericsson, *Exkluderande, assimilering eller utrotning? "Tattarfrågan" i svensk politik 1880–1955*, Lund 2015, s. 201–212.
- 8 Ida Ohlsson al Fakir, *Nya rum för socialt medborgarskap. Om vetenskap och politik i "Zigenarundersökningen" – en socialmedicinsk studie av svenska romer 1962–1965*, Växjö 2015, s. 145–152, 160–164, 217–221.
- 9 Björn Furuhausen, *Den svenska rasbiologins idéhistoriska rötter. En inventering av forskningen*, Stockholm 2007, s. 37; Fredrik Svanberg, *Människosamlarna. Anatomiska museer och rasvetenskap i Sverige ca 1850–1950*, Stockholm 2015, s. 38, 210.

- 10 Jag har gått igenom Dahlbergs samtliga vetenskapliga skrifter där han berör rasbegreppet. För att identifiera dessa har jag dels använt bibliotekskatalogen LIBRIS, dels *Uppsala universitets årsskrift* för åren 1936–1956. I årsskriften redovisas de publikationer som Rasbiologiska institutets personal har publicerat för varje år. Det kan givetvis finnas enstaka luckor, eftersom man kan ha missat att rapportera någon publikation till årsskriftsredaktionen, men det finns knappast skäl att tro att bortfallet kan ha varit stort. Jag har dock valt att i denna undersökning utesluta recensioner och artiklar i dagspressen, och koncentrerat mig på monografier och vetenskapliga artiklar. Undersökningen är tillkommen inom ramen för forskningsprojektet *Vetenskapen som försvann? Produktion, gränsdragning och cirkulation inom svensk rasforskning ca 1935–1970*, finansierat av Vetenskapsrådet (VR 2019-03316).
- 11 Citaten kommer från, i tur och ordning, Fredrik Chalfork, "När 'svartrockar' blev 'vitrockar'. Om Ivar Bromans bidrag i den rasbiologiska och rashygieniska allmänupplysningen under åren 1920–1940", *Scandia* 72:1, s. 80; Lundmark 2002, s. 140; Lundmark 2007, s. 36; Furuhausen 2007, s. 36.
- 12 Svanberg 2015, s. 209; Kjell Jonsson, "Rasbiologi från vänster? Om Gunnar Dahlbergs vetenskap, politik och popularisering", i *Livsfröreläringar. Kultur, samhälle och biovetenskap* (red. Nordlund), Umeå 2004, s. 47.
- 13 Broberg 1995, s. 20–23.
- 14 Gunnar Dahlberg, *Twin Births and Twins from a Hereditary Point of View*, Stockholm 1926.
- 15 Hagerman 2015, s. 242–242, 298; Hagerman 2016, s. 146.
- 16 Broberg 1995, s. 69–70.
- 17 Gunnar Dahlberg, *Det framtida samhället. En kortfattad principdiskussion*, Stockholm 1944.
- 18 Annika Berg, "Public Health and Persecution: Debates on the Possible Migration of Jewish Physicians to Sweden from Nazi Germany", i *Doctors Beyond Borders: The Transnational Migration of Physicians in the Twentieth Century* (eds. Monnais & Wright), Toronto 2016, s. 79; Rune Bokholm, *Tisdagsklubben. Om glömda antinazistiska sanningssägare i svenskt 30- och 40-tal*, Stockholm 2001, s. 91–92; Herbert Tingsten, *Mitt liv 2. Mellan trettio och femtio*, Stockholm 1971, s. 256–257.
- 19 Birgitta Almgren, "Svenska universitet – mål för nazistisk kulturpolitik", i *De intellektuellas förräderi? Intellektuellt utbyte mellan Sverige och Tredje riket* (red. Björkman, Lundell & Widmalm), Lund 2016, s. 110.
- 20 John P Jackson & Nadine M Weidman, *Race, Racism and Science: Social Impact and Interaction*, Santa Barbara 2004, s. 155–166; Daniel J Kevles, *In the Name of Eugenics: Genetics and the Use of Human Heredity*, Cambridge 1995, s. 127–138; Dan Stone, "Race in British Eugenics", *European History Quarterly* 31:3 (2001), s. 404–405, 416–417.
- 21 Som exempel kan nämnas genetikern Arne Mützing och arkeologen Ture Arne. Se Sverker Oredsson, *Lunds universitet under andra världskriget. Motsättningar, debatter och hjälpsatser*, Lund 1996, s. 155; Fredrik Svanberg, "Arkeologin och rasforskningen cirka 1860–1945", i *Att återupptäcka det glömda. Aktuell forskning om forntidens förflutna i Norden* (red. Nicklasson & Petersson), Lund 2012, s. 103.
- 22 Martin Ericsson, "Anti-Fascist Race Biology: Gunnar Dahlberg and the Long Farewell to the Nordic 'Master Race'", i *Anti-Fascism in the Nordic Countries: New Perspectives, Comparisons and Transnational Connections* (red. Braskén, Copsey & Lundin), London 2019.
- 23 Bruce Baum, *The Rise and Fall of the Caucasian Race: A Political History of Racial Identity*, London 2006, s. 6.
- 24 Olof Ljungström, *Oscariansk antropologi. Etnografi, förhistoria och rasforskning under sent 1800-tal*, Hedemora 2004, s. 289–312; Nils Uddenberg, *Skallmätaren. Gustaf Retzius – Hyllad och hatad*, Lidingö 2019, s. 362–376.

- 25 Christopher M Hutton, *Race and the Third Reich: Linguistics, Racial Anthropology and Genetics on the Dialectics of Volk*, Cambridge 2005, s. 80, 90–94.
- 26 Gunnar Dahlberg, ”Den nordiska rasen från social-antropologisk synpunkt”, *Ord och bild* (1933), s. 427.
- 27 Dahlberg 1933, s. 427–430.
- 28 Gunnar Dahlberg, *Arv och ras*, Stockholm 1940, s. 166.
- 29 Dahlberg 1940, s. 185.
- 30 Se till exempel Gunnar Dahlberg, ”An Analysis of the Conception of Race and a New Method of Distinguishing Races”, *Human Biology* 14:3 (1942), s. 375–376; Gunnar Dahlberg, *Dit min tanke nått. Biologiska och sociologiska essäer*, Stockholm 1943, s. 132–135.
- 31 Jon Røyne Kyllingstad, *Measuring the Master Race: Physical Anthropology in Norway, 1890–1945*, Cambridge 2014, s. 185–187.
- 32 Dahlberg 1933, s. 427–428.
- 33 Ivan Hannaford, *Race: The History of an Idea in the West*, Washington 1996, s. 206–212.
- 34 Dahlberg 1940, s. 158. Se även Dahlberg 1943, s. 140.
- 35 Gunnar Dahlberg (red.), *Raser och folk*, Stockholm 1955, s. 36–38, 43–44. För den engelska originalskriftens tillkomsthistoria, se Jenny Bangham, ”What is Race? UNESCO, Mass Communication and Human Genetics in the Early 1950s”, *History of the Human Sciences* 28:5 (2015), s. 80–107. Se även Martin Ericsson, ”Contested Knowledge: UNESCO and the Circulation of Racial Knowledge in Post-War Sweden”, i *Forms of Knowledge: Developing the History of Knowledge* (red. Östling, Larsson Heidenblad & Nilsson Hammar), Lund 2020.
- 36 Dahlberg 1940, s. 158.
- 37 Dahlberg 1933, s. 432–433.
- 38 Gunnar Dahlberg, ”The Basic Concept of Race”, *Acta Genetica et Statistica Medica*, 5 (1954), s. 2.
- 39 Gunnar Dahlberg, ”Finns det en judisk ras?”, *Judisk krönika* 21:1 (1952a), s. 14.
- 40 Dahlberg 1943, s. 136.
- 41 Dahlberg 1940, s. 161; Dahlberg 1942, s. 377.
- 42 Se till exempel Dahlberg 1942, s. 380.
- 43 Broberg 1995, s. 26–29.
- 44 Gunnar Dahlberg & Sten Wahlund, *The Race Biology of the Swedish Lapps. Part II: Anthropometrical Survey*, Uppsala 1941, s. 17, 21–23 31.
- 45 Dahlberg & Wahlund 1941, s. 32–34.
- 46 Gunnar Dahlberg, *Statistical Methods for Medical and Biological Students*, London 1940; *SOU 1944:3. Betänkande angående nykterhetstillståndet under krigsåren*, Stockholm 1944, s. 261–312; Gunnar Dahlberg, *Diabetes Mellitus in Sweden: Statistical Data on the Number of Diabetics, their State of Health, Working Capacity, Diet and Treatment*, Stockholm 1947.
- 47 Elin Bommenel, *Sockerförsöket. Kariesexperimenten 1943–1960 på Vipeholms sjukhus för sinnesslöa*, Lund 2006, s. 85–86.
- 48 Ericsson 2015, s. 201–212.
- 49 Gunnar Dahlberg, ”Anthropometry of ’Tattare’, a Special Group of Vagabonds in Sweden”, *Uppsala läkareförenings förhandlingar* 50 (1944–1945), s. 75–79.
- 50 Henrik Bachner, ”Judefrågan.” *Debatt om antisemitism i 1930-talets Sverige*, Stockholm 2009, s. 305.
- 51 Raphael Falk, ”Eugenics and the Jews”, i *The Oxford Handbook of the History of Eugenics* (red. Bashford & Levine), New York 2010, s. 463–466.
- 52 Nurit Kirsh, ”Population Genetics in Israel in the 1950s: The Unconscious Internalization of Ideology”, *Isis* 94:4 (2003), s. 631–655.

- 53 Gunnar Dahlberg, "The Swedish Jews: A Discussion of the Basic Concept", *Acta Genetica et Statistica Medica* 3 (1952b), s- 111–112.
- 54 Hugo Valentin, "Judarna i Sverige", i *Rasfrågor i modern belysning med särskild hänsyn till det svenska folket. Populär handledning* (red. Lundborg), Stockholm 1919.
- 55 Dahlberg 1952b, s. 115–116.
- 56 Michelle Brattain, "Race, Racism, and Antiracism: UNESCO and the Politics of Presenting Science to the Postwar Public", *American Historical Review* 112:5 (2007), s. 1388–1390; Anthony Q Hazard Jr, *Postwar Anti-Racism: The United States, UNESCO, and "Race", 1945–1968*, New York 2012, s. 52–58.
- 57 Brev från Gunnar Dahlberg till Arthur Ramos 1/11 1949, Folder 323.12 A 102, *UNESCO Archives* (Paris).
- 58 *Four Statements on the Race Question*, Paris 1969, s. 38–43.
- 59 Se till exempel Gavin Schaffer, *Racial Science and British Society, 1930–62*, Basingstoke 2008, s. 165–171.
- 60 Jenny Reardon, *Race to the Finish: Identity and Governance in an Age of Genomics*, Princeton 2005, s. 2–5, 11, 161; Johnny E Williams, *Decoding Racial Ideology in Genomics*, Lanham 2016, s. xiv–xv, 27, 129–130.
- 61 Dahlberg 1954, s. 1.

INGRID CARLBERG

Nobel: Den gåtfulle Alfred, hans värld och hans pris

Stockholm: Norstedts, 2019. 636 s., 48
onummerade planschsidor

Vid Alfred Nobels begravning i Storkyrkan i Stockholm valde det svenska kungahuset att utebli även om ceremonin skedde nästgårds. Ett skäl skulle kunna vara att Oscar II, liksom en del andra framträdande personer i Sverige, ogillande Nobelprisens internationella koncept. Men i december 1896 var Nobels testamente inte bekantgjort, och att ingen ur kungafamiljen fanns på plats berodde sannolikt på att Oscar II trots

att han haft en del samröre med Alfred Nobel – båda var bland annat donatorer till S.A. Andrées projekt att nå Nordpolen med luftballong – inte tyckte att Nobel var tillräckligt betydande för att hedras med kunglig närvaro. Detta står förstås i drastisk kontrast till hur den svenska kungafamiljen i dag med nöje solar sig i den årligen återkommande Nobelprisglansen.

Studerar man äldre uppslagsböcker, till exempel *Nordisk familjeboks* första upplaga utgiven under 1890-talet, ses heller inte Alfred Nobel som så särskilt framstående utan mer i paritet med sina också i affärer framgångsrika bröder. I sagda uppslagsverk får brodern Ludvig till och med större utrymme än Alfred. Det är alltså först med Nobelprisen som Alfred Nobel blir "uppgraderad" och hans person och gärningar blir föremål för en lång rad biografier.

Nu torde Alfred Nobel, även utan sina pris, vara en spännande man att undersöka. Med sin uppfinning av dynamiten och mångåriga verksamhet som internationell affärsman tillhör han en rätt exklusiv grupp av svenskar som kan kallas världsmedborgare, då de i sin samtid var lika eller kanske mer kända utomlands än hemma. Till denna krets kan man foga Dag Hammarskjöld, världssopranerna Jenny Lind och Kristina Nilsson, men också nutida fenomen som musikgruppen ABBA och idrottsmännen Björn Borg och Ingemar Stenmark.

Karl XII, världskänd i sin samtid genom Voltaires biografi, kan nog också räknas in i gruppen.

Alfred Nobel var på många sätt modern och framåtsyftande för sin tid. Hans idé från 1880-talet att inrätta bekväma institutioner för de som ville ta livet av sig upptogs med fasa av dåtidens företrädare för staden Paris men skulle idag noteras med övervägande intresse. Nobel var högst tveksam till det religiösa budskapet. En sannolikt sann anekdot talar om att Nobel då han blev medbjuden till kyrkan visserligen uppträdde med psalmbok men inuti hade en till formatet mindre bok av Voltaire som lästes under kyrkobesöket. Den oberoende Alfred Nobel tog sig också friheten att driva en smula med självaste Oscar II när andan föll på. När majestätet vid ett samtal med S.A. Andrée och Nobel efterfrågade hur Andrée med ballongen Örnen kunde vara säker på var Nordpolen befann sig, fann en spjuveraktig Nobel anledning att påstå att det på Nordpolen – på grund av jordens rotation – fanns en jättelik krater som Andrée inte kunde missa. Det var kanske denna episod som gjorde att kungen uteblev från begravningen?

Förutom uppenbart sinne för humor var Alfred Nobel också den breda begåvningsman: inte bara ingenjör, vetenskapsman och affärsman utan också i hög grad skrivkunnig och bildad på ett brett plan. Han påstås ha varit mycket

ful, men tedde sig betydligt mer intagande när han förde litterära och andra bildande samtal. Att notera i sammanhanget är att författaren Victor Hugo tillhörde vänkretsen. Nobelpriset i litteratur avspeglar förstås också Nobels bildningsintresse.

Med inrättandet av nobelprisen, som ju skedde i hög grad mot släktens vilja som tänkt sig att få huvuddelen av den barnlöse donatorn mycket stora förmögenhet, fann den administrerande Nobelstiftelsen det angeläget att idealisera Alfred Nobels person.

En första censurering skedde emellertid utanför stiftelsens egid. Det var Sveriges blivande ärkebiskop Nathan Söderblom med hustru som ingrep. Nobel hade länge filat på ett litterärt verk, *Nemesis*, som han funderade på att publicera. För att få hjälp och råd vände han sig till det blivande ärkebiskopsparet – Söderblom förestod då den svenska kyrkan i Paris – som emellertid förfasade sig över verkets ”gudlöshet” varför Söderblom efter Nobels död ordnade så att verket trycktes i en mycket begränsad upplaga.

För Nobelstiftelsen blev emellertid det stora bekymret Nobels relation med fröken Sofie Hess (1851–1919). Alfred var 18 år äldre och Sofie Hess var i praktiken hans hålldam, en relation som stiftelsen ansåg opassande och ville mörka tillsammans med en del brev där Nobel uttryckte sig en smula öppenhjärtigt

avseende det sexuella. Hess drog också nytta av det känsliga läget och kunde sälja de brev hon mottagit från Nobel till ett mycket betydande belopp.

När Ingrid Carlberg i sin omfångsrika Nobelbiografi rubricerar Nobel som gåtfull torde just relationen med Hess styrka denna förmodan. Som hålldam gjorde Sofie Hess alla tänkbara fel, var till ytterlighet slösaktig, umgicks rätt sparsamt med Nobel, blev gravid med en annan man, gifte sig men fick hela tiden ett rikligt underhåll – över miljonen per år i nutida penningvärde – en storleksordning som hon också försäkras i Nobels testamente. En förklaring till detta beteende från Nobels sida kan vara att den mycket rike mannen hade råd, men saken ter sig ändå märklig i relation till hans rätt strikta hållning avseende andra ekonomiska angelägenheter.

Efter att Nobelstiftelsen släppt censuren av Alfred Nobels efterlämnade papper i början av 1970-talet har han biograferats av flera personer, alla med lite olika inriktning. Förr chefen för Tekniska museet Sigvard Strandh har fokuserat på Nobels uppfinnarverksamhet och liv som affärsman, Staffan Tjerneld på "personen" Alfred Nobel, Kenne Fant på Nobels relation med Sofie Hess, medan Vilgot Sjöman i sin rätt originella framställning "Vem älskar Alfred Nobel?" fördjupar sig i de delar av Nobels liv som Nobelstiftelsen på sin tid censurerade.

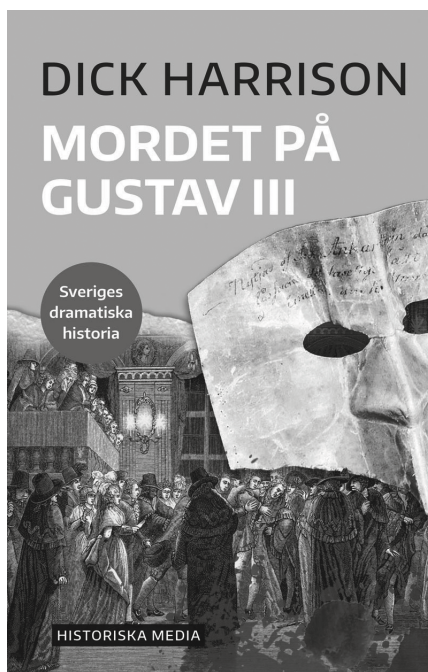
När så Ingrid Carlberg, efter stor framgång med en omfångsrik bok om Raoul Wallenberg, skrivit en likaledes tjock bok om Alfred Nobel med den breda titeln "Nobel: den gåtfulle Alfred, hans värld och hans pris" tar hon om man jämför med tidigare utgåvor ett bredare grepp om ämnet Nobel. Här får man en ingående och också livfull – Carlberg har ett lättillgängligt språk – teckning inte bara av Alfred utan också av bröderna och fadern och deras ingenjör- och affärsverksamhet. Detta förekommer förstås också i andra biografier med Carlberg är betydligt mer ingående och genomlyser en för Alfred och hans verksamhet säkert mycket viktig "släktväv". Också mamman Andrietta – fantastiskt porträtterad av en ung Anders Zorn 1886 och rätt försummad i tidigare biografier – skildras också ingående av Carlberg. Moderns betydelse som sammanhållande faktor av en mycket yvig familj, som ju ekonomiskt åkte berg-och-dalbana genom livet, kan knappast överdrivas. På äldre dagar fick hon också en fördjupad relation med sin yngste son.

När det gäller Alfreds relation med fadern framgår att den yngste sonen – diplomatiskt begåvad, lugn och besinnad – räddade fadern ur en hel del besvärligheter. När det gäller bröderna Ludvig och Robert är också broder Alfred en räddande ängel, och det framgår att Alfred är en mer slipad och försiktig

affärsman än bröderna, vilka ärvt mer av faders impulsiva läggning.

Ingrid Carlberg visar också med den forskning hon företagit om Alfred Nobel hur digitaliseringen i betydande grad minskat forskarnas arkivbekymmer. I de flesta fall har hon hemma vid datorn via digitaliserat material från olika såväl nationella som internationella arkiv fått tag i det källmaterial hon varit intresserad av. Resultatet: en läsvärd men kanske aningen tjock bok.

Ulf Hamilton

DICK HARRISON
Mordet på Gustav III

Lund: Historiska Media, 2020. 168 s.

I tider som dessa, när allt mer tid konsumeras av tv-serier och sociala medier, sker omprioriteringar inom förlagsbranschen. Bokläsandet har fått sig en törn, och förlaget Historiska Media har känt av en efterfrågan på mer lättillgänglig historisk litteratur. För att möta denna efterfrågan har förlaget skapat bokserien "Världens dramatiska historia". Avsikten är att erbjuda konsumenterna ett prisvärt alternativ som de kan välja före ett månadsabonnemang

på Netflix, en biobiljett eller en ljudbok. Språket och inramningen ska vara spännande. Vem kan vara bättre lämpad för uppdraget än vår tv-vane historiker Dick Harrison?

Den Lundabaserade historikern Harrison är sedan länge ett etablerat namn hos allmänheten. Han har inte legat på latsidan under de senaste åren utan varit otroligt produktiv med många nya böcker, oftast ganska omfångsrika. Därför är det intressant att ta del av resultatet när Harrison tvingats hålla nere sidantalet och plocka ut det mest väsentliga och intressanta.

Och Harrison gör en inte besviken; han lever verkligen upp till Historiska Medias målsättning. Harrison får till det nödvändiga kronologiska framställningssättet – en gammal historisk skrivform – och spänningen hos en kriminaldokumentär.

Harrisons redogörelse för Gustav III:s bakgrund, statskuppen 1772 och de följande årens styre bjuder inte på några kontroversiella utsagor eller nytolkningar, utan ger en ganska vedertagen bild. Det gäller också framställningen av kriget mot Ryssland 1788–1790. Läsaren förses med saklig information och rimliga tolkningar, så som det ska vara i detta lättillgängliga format.

Harrison förklarar att det växande hatet mot kungen fanns i skilda samhällskikt, men främst inom adelsståndet,ståndet där de sammansvurna kunga-

mördarna hade sin hemvist. Harrison beskriver frihetstiden som en smält unik tid då kungens makt begränsades till förmån för ständerna. Harrison beskriver också motsättningarna under frihetstiden som ett uttryck för klass och social mobilitet. En slags ”medelklass”, de ofrälse ståndspersonerna, flyttade fram sina positioner allt mer, vilket adeln upplevde som ett hot. Gustav III drev under 1786 och 1789 års riksdagar igenom beslut som kan sägas ha varit mer fördelaktiga för de ofrälse än för adeln, till de senares förtret.

Harrison knyter dessutom utvecklingen till den franska revolutionen och dess idéer. De franska tankarna nådde även Sveriges kung och bildade klasser, om än med olika infallsvinklar. Kungen var reformvillig, men försvarare av den gamla regimen, medan många unga radikaler hoppades på mer djupgående förändringar.

Ja, Gustav III var en nytänkare, en idealist som ville reformera samhället efter nya idéer. Men han vill göra det på sitt sätt – utan motstånd. Detta är en viktig bakgrund till statskuppen 1772. I sammanhanget tar Harrison upp begreppet upplyst despotism. Gustav III brukar räknas till den skara 1700-talsmonarker i Europa som personifierade *l'ancien régime*.

Kungens reformer påverkade livet för många människor. Men hatet mot kungen berodde, enligt Harrison, också

på Gustavs egen personlighet. Han sågs som en oförutsägbar och motsägelsefull person, som dolde sina verkliga intentioner. Detta skapade en spänning inom samhällets toppskikt. Kungen utsattes för omfattande ryktespridning, och Harrison noterar att det var i samband med en offentlig smädelse som Gustav III:s uppmärksamhet för första gången fördes till hans framtida mördare, Jacob Johan Anckarström. Under en resa på Gotland talade Anckarström högt om hur mycket han hatade kungen. Han greps och ställdes inför rätta. Mordet skedde medan rättsprocessen pågick.

Så till själva dådet. Många ville se kungen röjd ur vägen, men det var en mindre krets sammansvurna som skred till handling. Långt ifrån alla konspiratörer ville se kungen död – för många var målet bara att få honom bortskuffad ifrån tronen. Det som förenande kritikererna var dock en dröm om att återgå till frihetstidens ordning.

Harrison ägnar en stor del av andra halvan av boken åt de sammansvurna. Det är en mycket spännande läsning. Harrison benar ut att det handlade om två konspirationer som gled in i varandra. Den ena leddes av den politiska veteranen och adelsmannen Carl Fredrik Pechlin, vars främsta mål var att avsätta kungen och införa konstitutionella förändringar. Den andra leddes av Anckarström. Den senares motiv var grundade i personliga och ekonomiska skäl.

Anckarström var beredd att kidnappa, ja, mörda kungen om det var nödvändigt.

Konspiratörerna fick kännedom om varandra och en viss korrespondens förkom. Detta uppenbarades i de efterföljande förhören, där den effektive och kylige polismästaren Nils Henric Liljensparre fick alla de misstänkta att börja ange varandra. Beskrivningen av Liljensparres hårda metoder är ett spännande kapitel som Harrison ägnar många sidor åt.

I slutändan avrättades bara Anckarström, mannen som avlossade det dödliga skottet på maskeradbalen den 16 mars 1792. Utgången för de övriga inblandade kunde ha blivit annorlunda, om inte kungens egen bror hertig Karl hade stoppat Liljensparres arbete och benådat de andra dödsdömda. Harrison beklagar hertigens ingripande och menar att Liljensparre hade fått upp ett bra spår. Hade han fått arbeta ostört hade han mycket väl kunnat identifiera en ännu större konspiration, kanske till hertigen själv? Jämfört med andra kända statsmannamord, som ofta i efterhand omgärdats av diverse långsökta konspirationsteorier vilande på tveksamma premisser, pekar Harrison på att här fanns det verkligen ett genombrott som kunnat ge påtagliga resultat.

Harrison gör lyckade nedslag i olika teman med koppling till Gustav III:s samtid och regim. Vi får bland annat en introduktion till 1700-talets intresse för

det antika klassiska arvet. Det präglade den bildade klassens och därmed även kungens föreställningsvärld. När Gustav III kallades tyrann av sina kritiker var de mytologiska atenska tyrannmorden troligtvis en referenspunkt, liksom Brutus mord på Julius Cesar.

Mordet på Gustav III har goda förutsättningar att appellera till den målgrupp Historiska Media vill fänga. Framställningen följer en tydlig röd tråd utan några stickspår, något som den annars så breda Harrison lätt kunde ha frestats infoga. Berättarstilen väcker läsarens engagemang och nyfikenhet. Faktiskt för den tanken till ett tv-seriemanus i bokform – hela ”storyn” skulle lika gärna kunna filmas med Harrison som berättare.

Boken är således läsvänlig för alla möjliga grupper. Kanske kan den passa särskilt väl för en yngre läsargrupp, omkring åldern 12–30. För en person i lägre tonåren skulle detta kunna vara ett bra första historiskt verk att läsa. För unga vuxna lämpar sig boken väl som populärhistorisk underhållningsläsning. För lite mer insatta läsare kan den fungera bra som bakgrund inför en fördjupning i Gustav III eller hans tid, men inte mer. Jag skulle välkomna en historievetenskaplig biografi av Dick Harrison om Gustav III, som förblir en av våra mest intressanta, men likväl kontroversiella kungar. På det sättet skulle Harrison kunna nå en äldre och historisk bildad

läsarkrets. *Mordet på Gustav III* är en skiss som Harrison utan problem skulle kunna fylla ut.

I bokens avslutande tillbakablick ger Harrison uttryck för en ganska nykter syn på kungen. Den harrisonska tendensen att krydda framställningen med anakronistiska oneliners syns det lyckligtvis inte några större spår av den här gången. En kommentar angående kungens konstnärliga intresse skaver emellertid en smula. Harrison påpekar helt korrekt att kungen blivit hyllad i efterhand för sin konst- och kulturpolitik, som gjorde Sverige till ett rikare kulturland. Men när han säger om kung Gustav III att ”[o]m han levt idag skulle vi troligen uppfatta honom som en slösaktig avantgardist, en konstnärssjäl med för stora ambitioner för nationens bästa”, så blir mitt svar nej. Om kungen levt idag hade han socialiserats in i våra nutida normer och levnadsätt. Han hade anpassat sig och levt ut sina intressen inom de ramar som finns idag, och någon större politisk makt hade han överhuvudtaget inte haft. Låt Gustav III vara den 1700-talsmänniska han var. Möjligen levde han i fel tidsålder – som det uttrycktes i tv-serien ”Sveriges historia” som Harrison själv ledde med Martin Timell, blickade kungen snarast bakåt mot 1600-talet – men likväl fick han leva i sin tids verklighet. Det kostade honom livet.

Anthony Ceylan

Årets biografier: En sammanfattning

Av Bo G Hall

Den sedvanliga redovisningen av under det senaste året utgivna biografier som behandlar avlidna svenskar får detta år en något mindre omfattning än tidigare. Detta beror framför allt på att på Bok & Bibliotek i Göteborg 2020 till följd av den pågående pandemin tyvärr har ställts in i sin traditionella form. Den spännande rundvandringen bland monstrar och föredrag brukar annars ge en hel del oväntade resultat; inte minst bland alla mindre bokförlag.

Olika former av konstnärlig verksamhet har denna gång speglats i flera böcker; till exempel Kerstin Wickmans *Boken om Wanja: Ett färgstarkt designliv* som handlar om formgivaren med mera Wanja Djanaieff (Carlssons) och Ernst Brunners *Marmormolnet: Om bildhuggaren Sergel* (Albert Bonniers). Till samma grupp hör Catharina Lundegårdhs *Trogen in i döden: Bruno & Signe Liljefors konstnärsliv* (Carlssons) liksom Sarah Jenny Dunsmures *Jenny Lind: Historien om den svenska näktergalen* (Carlssons). Hit kan kanske även räknas Samfundet S:t Eriks Årsbok 2019: *Per O. Hallman:*

Stadsplanekonstens förnyare (Appell förlag) av Aleksander Wolodarski, Anders Bergström, Ann Charlotte Backlund med flera.

Skönlitterära författare brukar rätt ofta biograferas. Till årets skörd hör Per Wirténs *Europa, ständigt detta Europa: Elin Wägners förlorade kärlek* (Albert Bonniers). Samma huvudperson återkommer i Ulrika Knutsons *Den besvärliga Elin Wägners* (Historiska Media). Här finns också Johan Erlandssons *Boken om Beck och Sjöwall/Per Wahlöö och tiden som för* (Piratförlaget) samt Magnus Olssons *Skriftställaren: Att inte vara sig själv. Poeten, kommunisten och översättaren Arthur Magnusson* (Glenn Olsson förlag). Ett på sitt sätt angränsande fält skildras i Per T. Ohlssons *Albert Bonnier och hans söner* (Bonniers).

Kungliga gestalter får ofta sina liv skildrade. I denna genre kan här noteras Karin Tegelborg Falkdalens *Svenska drottningar* (Historiska Media) och Prinsessan Christina Fru Magnusons *Hon kallades Daisy: Att finna en farmor* (Bonnier Fakta).

Vidare har profiler inom olika teknologiska landvinningar skildrats i flera nya böcker. Här återfinns sålunda Bengt Jangfeldts *Immanuel Nobel & söner* (Bonniers), Thure Svenssons *Civilingenjören flygdirektören Henry Kjellson* (Carlssons) samt Gunnar Wetterbergs *Ingenjörerna* (Albert Bonniers), vilken skrift handlar om ingenjörskonstens framväxt och inflytande.

Till slut kan redovisas tre biografier från mera annorlunda verksamheter, nämligen Ann-Karin Hatje/Gunnar Artéus *Forskarliv: Självporträtt av samtida historiker* (Carlssons), Fredrik Malms *NAFTA syndikat: Einar Kruse* (Carlssons) och Björn Lundbergs *Frontlöparen Gunder Hägg: Hans uppgång och fall* (Historiska Media).

Bo G Hall

Medverkande i detta nummer

Anthony Ceylan (f. 1991) är magisterstudent i historia vid Karlstads universitet.

Bo G Hall (f. 1938) är jur. kand. och fil. dr i historia. Disputerade våren 2010 på avhandlingen *Perspektiv på patron: Bruksägaren och statsministern Christian Lundeborg (1842–1911)*. Kommerseråd vid Kommerskollegium 1980–2003, samt ledamot av Kungl. Krigsvetenskapsakademien.

Ulf Hamilton (f. 1944), civilingenjör och fil. dr på den teknikhistoriska avhandlingen *Teknik på bönders villkor från 1997*. F.d. museiman vid Göteborgs och Malmö museer samt Nordiska museet. Hamilton har bland annat skrivit artiklar om idrottshistoria, museihistoria och 1950-talets ”rättsröta”.

Fia Sundevall (f. 1974) är docent i ekonomisk historia och lektor vid Stockholms universitet. Hon disputerade 2011 på avhandlingen *Det sista manliga yrkesmonopolet: genus och militärt arbete i Sverige 1865–1989*. För närvarande forskar hon om bland annat militär genusarbetsdelning, tvångsrelationer i arbetslivet och ekonomiska röst-rättsbegränsningar.

Martin Ericsson (f. 1982) är docent i historia och forskare vid Lunds universitet. Han har tidigare studerat upplopp och kravaller i svensk historia, till exempel i boken *Den bråkiga staden: Ungdomsupplopp i efterkrigstidens Stockholm* (2019) tillsammans med Andrés Brink Pinto. Han arbetar för närvarande med ett projekt (finansierat av Vetenskapsrådet) om den svenska rasforskningens historia efter 1935.

Erik Wängmar (f. 1968) är fil. dr och docent i historia samt tjänstgör som universitetslektor i statsvetenskap och historia vid Linnéuniversitetet i Växjö. Hans forskningsinriktning är bl a kommunhistoria, brottshistoria, historiografi och personhistoria. Hans senaste bok är en biografi om Florence Stephens (1881–1979), även känd som Husebyfröken.

Personregister

A

Adlersparre, Sophie, f. Leijonhuvud
(1823–1895), redaktör, grundare av
Fredrika Bremer-förbundet ... 94, 100, 119

Arndt, Ernst Moritz (1769–1860),
diktare 69–71

B

Bergström, Kurt (1887–1945),
byråchef på Socialstyrelsen 180

Bernström, John (1903–1989), skribent,
ormexpert, hedersdoktor i Lund 42–44

Boon, Gottfrid (1886–1981),
pianopedagog 22, 23

Bäck, Pia (1925–2009), pianist 21

C

Carlén, Eric, sekreterare för
Sveriges Schackförbund 6, 9–13, 16, 17

Collijn, Ludvig (1878–1939),
schackspelare, grosshandlare,
tidningsredaktör 4, 6, 7, 10

Cronhielm, Emelie,
styrelseledamot Svenska kvinno-
föreningen för fosterlandets försvar 93

D

Dahl, Gustaf (1890–1992),
borgmästare i Sigtuna 48–50

Dahlberg, Gunnar (1893–1956),
läkare 154–168, 170–172

Dominique, Monica (f. 1940),
pianist 24–26

Donegan, Dorothy (1922–1998),
pianist 23

Drougge, Erik (f. 1896),
byråchef för utlänningsbyrån 6, 13

E

Ehrenstam, Caroline (1828–1911),
styrelseledamot Svenska kvinno-
föreningen för fosterlandets försvar 93

Elfving, Gunborg (1850–1921),
lärarinna, styrelseledamot
Svenska kvinno-
föreningen för
fosterlandets försvar 93

Elliot, Coralie (1851–1932),
lärare, sekreterare i Kvinno-
föreningen
för Sveriges sjöförsvar III, 112

Engdahl, Eva (1924–2018),
pianist 19–34

Engzell, Gösta (1897–1997),
jurist, diplomat 3

Eriksson, Greta (1919–2014),
konsertpianist 22

Erlander, Tage (1901–1985),
ordf. i Socialdemokraterna,
statsminister 127, 147

F

Flohr, Rajsa (Raisa
Ilinichna Kristalinskaya) 1, 4, 5, 7, 13, 15

Flohr, Salomon (Salo) (1908–1983),
schackspelare 1–14

G

Geijer, Erik Gustaf (1783–1847),
professor i historia, diktare 35–38

Gustav I (1496–1560),
svensk kung 91, 176–179

Gustav II Adolf (1594–1632),
svensk kung 92, 177–179

H

Hahr, Maria, f. Fleetwood (1849–1939),
styrelseledamot Svenska kvinno-
föreningen för fosterlandets försvar 93

Hansson, Per Albin (1885–1946),
ordf. i Socialdemokraterna,
statsminister 127, 144, 147

Hartman, Ellen (1860–1945),
skådespelerska 51–53, 59

Hedengren, Maria Carolina
(**Lina**) **f. Wigert**, (1826–1911),
herrgårdsfru på Riseberga 45–48

Hedengren, Olof (1812–1870),
löjtnant, godsägare,
frikyrkopredikant 45–47

Heland, Erik von (1894–1973),
vice ordf. i Bondeförbundet,
landshövding 126–128, 146, 147, 150

Hesselgren, Kerstin (1872–1962),
riksdagsman 83, 84

K

Keres, Paul (1916–1975),
schackspelare 1, 11, 12

Key, Selma, f. Godenius (1843–1916),
styrelseledamot Svenska kvinno-
föreningen för fosterlandets försvar 93, 169

L

Lagerlöf, Selma (1858–1940),
författare 39–42

Larsson, Carl (1852–1919),
konstnär 99, 101, 114, 117

Liljencrantz, Gustaf Fredrik (1801–1869),
landshövding, hovmarskalk 96

Liljencrantz, Jaquette (1845–1920),
journalist, författar 96, 116

Lind, Jenny (1820–1887),
sångerska 173, 180

Lindersköld, Anna (1862–1941),
styrelseledamot Svenska kvinno-
föreningen för fosterlandets försvar 93

Lindmark, Jenny, f. Wahlberg
(1842–1922),
styrelseledamot Svenska kvinno-
föreningen för fosterlandets försvar 93

Lundborg, Herman (1868–1943),
läkare ... 158, 160, 162, 164, 165, 167–169, 172

Lundin, Erik (1904–1988),
schackspelare 2, 9

M

Malmar, Folke (1890–1947),
svensk envoyé i Prag 3

Milow, Cecilia (1856–1946),
lära­rinna, redaktör,
moderat politiker 120

Moberg, Vilhelm (1898–1973),
författare 239, 140, 152, 153

N

Nobel, Alfred (1833–1896),
uppfinnare, affärsman,
grundare av nobelprisen 173–176

Norman, Charlie (1920–2005),
pianist 22, 23, 33

Nygren, Per Persson (1804–1834),
veterinär 73–81

O

Olson, Erik (1886–1966),
bryggeridirektör,
riksdagsman (högern) 10, 11

Opočenský, Karel (1892–1975),
schackspelare 12

Oxenstierna, Axel (1583–1654),
rikskansler 103

P

Pehrsson-Bramstorp, Axel (1883–1954),
ordf. i Bondeförbundet, jordbruksminister
..... 121, 123, 126–128, 141, 143, 147, 149

Perslow, Martin (f. 1907),
byråchef för utlänningsbyrån 6, 16

Persson, Ivar (1901–1979),
ecklesiastikminister (Bf),
landshövding 138, 152

Plomgren, Erland von (1822–1897),
överste 96

Plomgren, Ida von (1870–1960),
fäktare, skribent, sekreterare i Fredrika
Bremer förbundet 89, 96, 116

Plomgren, Lotten von,
f. Liljencrantz (1831–1916),
ordf. i Svenska kvinnoföreningen för
fosterlandets försvar
..... 88, 93, 96–98, 111, 112, 116, 117

Pontén, Frithiof (1872–1967),
pedagog, läroboksförfattare 49

Q

Quensel, Nils (1894–1971),
statsråd (partilös),
president i kammarrätten 128, 147

R

Rappe, Anna, f. Sandahl (1855–1946),
ordf. i Svenska kvinnoföreningen för
fosterlandets försvar
..... 88, 93, 97–99, 102, 104, 111, 114, 117

Rappe, Axel (1838–1918),
krigsminister 98, 117

Rogard, Folke (1899–1973),
advokat, schackspelare 10

Rubbestad, Axel (1888–1961),
riksdagsledamot (Bf/C),
statsråd 123, 130, 138, 140, 141, 143, 149

Rudkrantz, Margit,
jazzpianist, musikpedagog 21

S

Sandahl, Oskar Theodor (1829–1894),
läkare, professor 99

Sandström, Ulf Albert (Al Sandstrom)
(1924–2017),
musiker, kompositör 29, 30

Scott, Hazel (1920–1981),
pianist 23

Smoliansky, Bella,
restaurangmusiker 21

Sparre, Hedda, (1826–1902),
styrelseledamot Svenska
kvinnoföreningen
för fosterlandets försvar 93

Spielmann, Rudolf (1883–1942),
schackspelare 1, 7, 9, 11, 12, 16

Steiner, Lajos (1903–1975),
schackspelare, ingenjör 5

Stoltz, Gösta (1904–1963),
schackspelare 2

Ståhlberg, Gideon (1908–1967),
schackspelare 4, 11

Svensson, Hjalmar (1881–1966),
riksdagsledamot, vice ordf. i
Bondeförbundet 121–142

T

Tegestam, Jack (1919–2004),
kanslichef 23

Tegnér, Clara, f. Thorell (1827–1917),
styrelseledamot Svenska
kvinnoföreningen för
fosterlandets försvar 35, 36

U

Upmark, Eva, f. Kindstrand (1852–1944),
vice ordf. i Svenska kvinnoföreningen
för fosterlandets försvar ... 88, 89, 99, 100,
102, 103, 106, 109–114, 116–120

Upmark, Gustaf, den äldre (1944–1900),
chef för Nationalmuseum,
konsthistoriker 99, 100

W

Westman, Karl Gustaf (1876–1944),
professor,
justitieminister (Bf) 105, 128, 147

Vigelsbo, Sven (1898–1985),
riksdagsledamot (Bf/C) 128, 147, 153

Williams, Mary Lou (1910–1981),
jazzmusiker 172

Wohlfart, Karl (1874–1943),
pianopedagog 22, 23, 33

Wästfelt, Augusta (1850–1920),
författare, sekreterare i Svenska
kvinnoföreningen för fosterlandets
försvar 88, 91–97, 100, 102, 106,
108–112, 115, 116, 119, 120

Z

Zinner, Emil (1909–1942),
schackspelare 2, 15